3.3.2 Number of books and chapters in edited volumes/books published and papers publish

Sl. No.	Author	Department	Title of the book/chapters published	Title of the paper
1	Dr. J. P. Shastri	Marathi	Paryavarn Sahitya Aani Sanskruti: Ek Anubhandha	
2	Dr. J. P. Shastri	Marathi	Lalitkala Shastra : Aakalan aani Avalokan	
3	Dr. S. N. Pilgulwar	Sociology	Maharastrachya Samajik va Arthik Vikasat Parytnachi Bhumika	Maharastrachya Samajik va Arthik Vikasat Parytnachi Bhumika
4	Dr. S. N. Pilgulwar	Sociology	The Contribution of Social Reformers in the Nation Building	Sudharkacharya Gopal Ganesh Aagarkar Yanche Samajik Vicharva Vicharanchi Prasangikta
5	Dr. S. N. Pilgulwar	Sociology	Udarmatvadi Streevad	Bhartiya Stree : Aavhane Va Upay
6	Dr. T. S. Mane	Political Science	Bhartiy Lokshahichi Vatchal (The Trajectory of Indian Democracy)	Bhartatil Ekpaksha Prabhutvapadhdati ani Virodhi Paksha
7	Dr. T. S. Mane	Political Science	The Contribution of Social Reformers in the Nation Building	Samaj Parivartan ani rastrabandhanitil mahatma gandhijinche Yogdan
8	Dr. T. S. Mane	Political Science	Bhartiy Lokshahi (Sidhdant ani vyavahar)	Bhartiy Sanvidhandhi Uddeshaptrika ani Lokshahi
9	Dr. D. P. Lonkar	History	Indian Social Reformer	Vinobanche Asharmiy Jivan V Prayog

10	Dr. R. B. Shende	**Economics**	Shaswat Aani Sarvsamaveshak Jagtikikarn	Jagtikikarnache Gramin Samudayavaril Parinam
11	**Dr. R. B. Shende**	**Economics**	**Arthanad**	**Samaveshak vShashwat vikasacha Adhar : Hawaman v Sanskruti**
12	**Dr. R. B. Shende**	**Economics**	**Covid-19 Imapact on Indian Society**	**Eakvisavya Shatkachya Dusrya Shatkatil Arthik Sthindhantare : Ek Drushtikshep**
13	**Dr. R. B. Shende**	**Economics**	**Contemporary Issue In Multidisciplinar y Subjects**	**The Coal Mine Production Development, Current Status And Challenges**
14	**Dr. S. N. Puri**	**English**	COVID-19 and Economy	'What's App' Literature during COVID19 Lockdown Period: A Survey
15	**Dr. S. N. Puri**	**English**	**Golden Era in English Literature**	Prose,Poetry and Drama in the Restoration Age:1660 to1700
16	**Dr. S. N. Puri**	**English**	**Feminist Perspecive in English Literature**	Types of Feminsm

ed in national/ international conference proceedings per teacher during last five year

Title of the proceedings of the conference	Name of the conference	National / International	Year of publication
Internatioanal E-conference on Interidisciplinary Innovation in Socio-Economic Environment….		**Internatioanal**	**2021**
		National	**2019**
Marathi Samajshastra Parishad : 28 ve Rastriya Adhiveshan, Goa		**National**	**2018**
		National	**2021**
		National	**2022**
		National	2021
		National	**2021**
		National	**2022**
		Natioanl	**2020**

		Natioanl	2020
			2022
		National	**2022**
		National	**2022**
		National	2020
		National	**2021**
		National	**2021**

ISBN number of the proceeding	Affiliating Institute at the time of publication	Name of the publisher
978-93-82683-88-9	Dr. Babasaheb Ambedkar College, Chandrapur	
978-81-942132-9-1	Sahitya Prasar Kendra, Nagpur	Sahitya Prasar Kendra, Nagpur
	Prachary, M.E.S. College of Arts & Comm., Goa	Prachary, M.E.S. College of Arts & Comm., Goa
978-81-951599-6-3	Lokmanya Mahavidyalaya, Warora	Eagle leap printers & Publisher, Pvt. Ltd, Pune
978-93-91621-53-7	Lokmanya Mahavidyalaya, Warora	New Man Publication,Parbhani
978-93-90288-92-2	Lokmanya Mahavidyalaya, Warora	Atharv Publication, Dhule
978-81-951599-6-3	Lokmanya Mahavidyalaya, Warora	Eagle leap printers & Publisher, Pvt. Ltd, Pune
978-93-91305-80-2	Lokmanya Mahavidyalaya, Warora	Adhar Publication, Amaravati
978-81-943484-7-4	Lokmanya Mahavidyalaya, Warora	Kapsikar Publication, Nagpur

978-93-89292-62-6	**Lokmanya Mahavidyalaya, Warora**	**Vishal Publishing Co., Nagpur**
978-93-93239-59-4	**Lokmanya Mahavidyalaya, Warora**	Mahi Publications
978-93-82962-14-4	**Lokmanya Mahavidyalaya, Warora**	Guru Mauli Publication, Wardha (M. S.)
93-93239-59-2	**Lokmanya Mahavidyalaya, Warora**	Redshine.Publication Pvt.Ltd Chapter in Book
978-93-89493-13-9	**Lokmanya Mahavidyalaya, Warora**	Academic Book Publications
978-81-951599-8-7	Lokmanya Mahavidyalaya, Warora	Eagle leap printers & Publisher, Pvt. Ltd, Pune
978-81-951599-4-9	Lokmanya Mahavidyalaya, Warora	Eagle leap printers & Publisher, Pvt. Ltd, Pune

ISBN NO- 978-93-82683-88-9

Dr. Babasaheb Ambedkar Memorial Society's

50 Years Golden Jubilee

Dr. Ambedkar College of Arts, Commerce & Science, Chandrapur 442401 (Maharashtra-India)

International e-Conference

Interdisciplinary Innovations in Socio- Economic Environment, Biodiversity Conservation through Sustainable Development

ICIISEEBCSD-2021

28 July, 2021

Conference Proceedings

Organized by

Dr. Ambedkar College of Arts, Commerce & Science, Chandrapur 442401 (Maharashtra-India)
Deeksha Bhoomi, Civil Line, Chandrapur - 442401
(Re-accredited by NAAC with B++ Grade)
Affiliated to Gondwana University, Gadchiroli, Phone No : 07172-256080
E-mail : dacchanda@yahoo.in, : daccic2020@gmail.com
Website : www.dacchanda.ac.in

International e-Conference

On

Interdisciplinary Innovations in Socio- Economic Environment, Biodiversity Conservation Through Sustainable Development

(ICIISEEBCSD-2021)

July 28, 2021

Conference Proceedings

Organized by

Dr. Babasaheb Ambedkar Memorial Society's

Dr. Ambedkar College of Arts, Commerce & Science,

Deeksha Bhoomi, Civil Lines, Chandrapur-442401 (M. S.), India

(Re-accredited by NAAC with B++ Grade)

Phone No. 07172-256080

Email: daccic2020@gmail.com, dacchanda@yahoo.ac.in

Organizing Secretary

Dr. Amrut S. Lanje

Principal & Convener

Dr. Rajesh R. Dahegaonkar

978-93-82683-88-9

साहित्याचा सांस्कृतिक विचार :

साहित्याचा सांस्कृतिक विचार करताना रा.ग.जाधव यांनी प्राधान्याने संस्कृतिनिरपेक्ष सृजनशीलतेला महत्वाचे स्थान दिले. उदा............... पु. शि. रेगे यांची कविता, बालकवीच्या कवितेला मराठी मन मराठी निसर्ग आणि मराठी कल्पना शक्ती यांचे जे वळण आहे, ते संस्कृतिसापेक्षच म्हटले पाहिजे असे ते म्हणतात.

MPP-020

पर्यावरण अवमुल्यन आणि मानवासमोरील आव्हाणे

माधव गुरनुले
डॉ. खत्री महाविद्यालय, तुकूम चंद्रपूर
मोबा. ९४२२९०७६६३

सारांश:

इंग्लंडमध्ये १९ व्या शतकात औद्यौगीक क्रांती झाली. ब्रिटीशांनी सर्व जगामध्ये साम्राज्य विस्तार केला. कारखाणे व औद्यौगिकरण मोठया प्रमाणात सुरू झाले. शेतीचे उत्पन्न वाढविण्यासाठी रसायन वापरणे सुरू झाले. मोटार, रेल्वे, विमान व जहाजाचे शोध लागले. उपग्रह, अवकाशयान, आणि अवकाश प्रयोगशाळा बनविण्यात आले.

वाहने चालविण्याकरिता इंधनाचा वापर करण्यात येवू लागला. कोळसा, पेट्रोल, डिझेल, वायू इत्यादी स्त्रोतातून इंधन निर्माण करण्यात आले. वाहने रस्यावरून प्रचंड वेगाने धावू लागली. संपूर्ण जगात रेल्वेचे जाळे पसरले. विमाने देशाअंतर्गत व देशाबाहेर जावू लागली. विकासाचे नावावर हजारो कारखाने निर्माण करण्यात आले. वृक्षतोड मोठया प्रमाणात करण्यात आली.

मोटारगाडयातून प्रंचड प्रमाणात धूर व आवाज निर्माण होऊ लागला. त्यातून ध्वनीप्रदूषण व वायु प्रदुषण निर्माण झाले. कारखाण्यातून दूषित पाणी व केमिकल बाहेर सोडल्यामूळे जमीन नापीक होत आहे. नदी व समुद्रातील मासे व इतर जलचर प्राण्यांना धोका निर्माण झाला आहे. वृक्षतोड प्रचंड प्रमाणात झाल्यामुळे व अनेक ठिकाणी जंगलांना आगी लागल्यामुळे नैसर्गिक संपत्तीला हानी पोहचून ऑक्सजनचे प्रमाण कमी होत आहे.

अन्नधान्य पिकविण्यासाठी रासायनिक खते वापरल्यामूळे मनुष्याचे शरिरात विष जाऊ लागले आहे. जल, हवा व वायू प्रदुषनामूळे मानसाला श्वसन व इतर आजार मोठया प्रमानात होत आहेत. जल प्रदूषनामुळे मासे व इतर जलचर प्राण्यावर फार मोठे संकट कोसळले आहे. तसेच अनुबॉम्ब, अन्वस्त्र, क्षेपनास्त्र, अवकाशयान, उपग्रह व अवकाश प्रयोगशाळा इत्यादीचा शोध व वापरामुळे पृथ्वीला सरंक्षण देण्याच्या ओझोन थराला धोका पोहचला आहे. त्यामुळे पृथ्वीच्या तापमानात वाढ झाली आहे. जंगले मोठया प्रमाणात नष्ट होत असल्यामुळे वन्यप्राणी व पशुपक्षी यावर संकट आले आहे. गाडयांचे रोडवरील प्रंचड प्रमाण वाढल्यामुळे अपघाताचे प्रमाण वाढले आहे.

वरील सर्व समस्यांवर संशोधन व उपाय योजना करण्याचे आव्हान जगातील शास्त्रज्ञासमोर आहे. अशा प्रकारे पर्यावरणाचे अवमुल्यन झाल्यामुळे मानवजाती समोर मोठी आव्हाने निर्माण झाली आहेत. त्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघ व इतर राष्ट्राद्वारे राष्ट्रीय व जागतिक परिषद घेवून उपाययोजना करण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.

M/s. Rajni Prakashan & Books Distributor

69, Bajrang Nagar, Manewada Road, Nagpur-440027.

M. : 9325595862, 9890447994

E-mail : rajniprakashan@gmail.com

ललित कला, शास्त्र :
आकलन आणि अवलोकन

डॉ. जयश्री शास्त्री

ललितकला, शास्त्र :
आकलन आणि अवलोकन

प्रकाशक
मकरंद भास्कर कुलकर्णी
साहित्य प्रसार केंद्र,
पटवर्धन शाळेसमोर,
सीताबर्डी, नागपूर-४४००१२
ध्वनी - (०७१२) २५२३७०२
ई-मेल - sahityaprasarkendra@rediffmail.com

©
डॉ. जयश्री शास्त्री
९१७२९९००७९

पहिली आवृत्ती
२०१९

मुखपृष्ठ
मकरंद कुलकर्णी

मुद्रणस्थळ
सुविचार प्रकाशन मंडळ
(ऑफसेट छपाई विभाग)
नागपूर-१२

मुद्रितशोधन
डॉ. शशिकान्त भुजाडे

ISBN
978-81-942132-9-1

किंमत
₹ १५०

प्रा. डॉ. जयश्री प्रकाश शास्त्री
एम.ए., एम.फिल्., पीएच. डी. (मराठी)
एम. एफ. ए. (संगीत), संगीत अलंकार
मराठी विभाग प्रमुख,
लोकमान्य महाविद्यालय,
वरोरा (जि. चंद्रपूर)

साहित्य आणि संगीत हा आयुष्यात सदैवच ज्यांच्या आवडीचा आणि चिंतनाचा विषय राहिला आहे; त्या विषयाच्या अध्ययनातून आस्वाद घेता-घेता जे शोधपर लेख अध्यापनाच्या प्रवासात संदर्भानुषंगाने लिहिले गेले आणि प्रकाशित झाले; त्यांचा संग्रह माहिती आणि संदर्भासाठी "ललितकला, शास्त्र : आकलन आणि अवलोकन" या पुस्तकातून लेखिकेने केला आहे.

साहित्य प्रसार केंद्र
सीताबर्डी, नागपूर ४४००१२

₹ 150
978-81-942132-9-1

THE CONTRIBUTION OF SOCIAL REFORMERS IN THE NATION BUILDING

Editor
Dr. Gajanan L. Sodnar
Associate professor
Arts, Commerce & Science College,
Maregaon Dist. Yavatmal

EAGLE LEAP
Printers And Publisher Pvt. Ltd.

Publishing Year : Sept. 2021

Scanned with CamScanner

PRINTING & PUBLISH

EAGLE LEAP PRINTER'S AND PUBLISHER PVT. LTD.

Office No. 28, Vishal residency,
Kasarwadi Pune - 411034
Contact : **7083766990 / 8600071634**
Email : eagleleap.pp@mail.com

Publisher

Eagle Leap Printers & Publisher Pvt.ltd

ISBN : 978-81-951599-6-3

PUBLISHING DATE : 05/09/2021

9 788195 159963

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form on by an electronic or mechanical means, including information storage and retrieval systems, without permission in writing from the publisher, except by a reviewer who may quote brief passages in a review.

Scanned with CamScanner

INDEX

अ.क्र	लेखक	विषय	पा.क्र.
१	प्रा. डॉ. जगदीश घन:शाम खरात.	कॉ. श्रीपाद अमृत डांगे व्यक्ती व कार्य	5
२	डॉ. तळणीकर एस. जी.	सामाजिक सुधारणा आणि भुदान अंदोलन	11
३	गजानन भिकाजी फुलसावंगे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व कामगार चळवळ	20
४	प्रा. किशन काशीनाथ घोगरे	आदिवासी स्त्री आणि आरोग्य	27
५	प्रा. हंबीर राजू मारोती	राष्ट्र उभारणीत छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य	35
६	प्रा. सुरेश जे भालेराव	राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्रीविषयक काय	40
७	प्रा. कांचन नारायणराव घोटकेकर	डॉ. बावासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक चळवळ	44
८	प्रा. डॉ. आर. एम. सरपाते	आदिम समाजाच्या विकासात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका	53
९	प्रा. डॉ. शिवदास वि. शिंदे	राष्ट्रनिर्मीतीमध्ये संगीताचे योगदान	60
१०	प्रा. आर. बी. वाघ	गांधीवादी नेतृत्व आचार्य जे.बी. कृपलानी	62
११	प्रा. डॉ. सिध्द्राम किशनराव मुंडे	तुकाराम महाराजाची विठ्ठलभक्ती आणि समाज सुधारणा	66
१२	डॉ. जगदीश दयासागर हेंडवे	प्रार्थना समाजाची कामगिरी	72
१३	प्रा. डॉ. सिध्दार्थ शिवाजी वाठोरे	शेतकरी व शेतमजूराचे कैवारी - डॉ. आंबेडकर	78
१४	प्रा. डॉ. जगदीश घन:शाम खरात	शहीद भगतसिंग भारतीय इतिहासातील एक झंझावात	82
१५	प्रा. डॉ. प्रविण कुलकणी	राष्ट्र उभारणीमध्ये श्रमिक महिलांचे योगदान	87
१६	प्रा. डॉ. राजेश चवरे	वैचारिक लोकराज्यातील लोकराजे 'बावासाहेब'	91
१७	Dr. Vibha C. Ghodkhande	सावित्रीबाई फुले	99
१८	प्रा. डॉ. कुंभारकर के. जी.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक लोकशाहीसंबंधी विचार	103
१९	प्रा. डॉ. आर. यु. हिरे	स्त्री जातीचे उध्दारक : महर्षी कर्वे	110
२०	प्रा. डॉ. मिनाक्षी कांबळे	अस्पृश्यतेचे उच्चाटन करण्याचे काम	113
२१	प्रा. डॉ. शंकर हणमंतराव कल्याणे	महात्मा जोतीराव फुले यांचा शेती आणि शेतकरीविषयक विचार	116
२२	प्रा. डॉ. श्रीराम कि. खाडे	सामाजिक क्रांतीच्या प्रणेत्या: सावित्रीबाई फुले	123
२३	प्रा.डॉ. श्रीनिवास एन. पिलगुलवार	'सुधारकाचार्य' गोपाळ गणेश आगरकर यांचे सामाजिक विचार व विचारांची प्रासंगिकता	128

Scanned with CamScanner

23 'सुधारकाचार्य' गोपाळ गणेश आगरकर यांचे सामाजिक विचार व विचारांची प्रासंगिकता

Author
डॉ.श्रीनिवास एन. पिलगुलवार
समाजशास्त्र विभाग आमूख
लोकमान्य महाविद्यालय वरोरा, जि. चंद्रपूर
मो. 9850387276

प्रस्तावना:—

स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात आधूनिक भारताच्या जडणघडणीचा पाया भारतातील ज्या समाजसुधारकांनी घातला त्यात अग्रगण्य स्थानी गोपाळ गणेश आगरकर यांनाच पाहावे लागले. ज्या काळात देशात परकीय सत्तेच्या विरोधात जनभावना नर्माण करून स्वराज्य स्थापन करण्याचा लढा येथील अनेक समाजसुधारक व राजकीय नेतृत्वांतर्फे दिला जात होता, त्याच काळात भारतीय समाजामध्ये निहित असणाऱ्या अनिष्ठ प्रथा, परंपरा, समस्या यांच्या विरोधातील लढा उभा करण्यात आगरकरांची भूमिका महत्वाची होती. आधूनिक भारताच्या व महाराष्ट्राच्या जडणघडणीत ज्यांनी महत्वाचे वैचारिक व बूध्दीवादी योगदान दिले त्यामध्ये आगरकर यांचे योगदान अतिशय महत्वपूर्ण होते गोपाळ गणेश आगरकर हे प्रखर वस्तूनिष्ठवादी, ध्येयवादी, बुध्दीप्रमाण्यवादी, विज्ञानवादी समाजसुधारक आणि राष्ट्रभक्त होते. आपल्या संपूर्ण आयूष्यात सुधारणावादी विचारांचा पाठपूरावा करणारे विचारक व 'सुधारणाचार्य' म्हणून आगरकरांना ओळखले जाते. स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात भारतात आगरकरांच्या विचारातून पूरोगामी नवमतवादाचे एक पर्व या देशात उभे राहिलेले आपणास दिसून येते. प्रस्थापित असणारी समाजव्यवस्था व त्या समाजव्यवस्थेत स्थित असणारी संस्कृती ही समाजातील काही घटकांवर अन्याय करणारी असेल तर, अशा समाजव्यवस्थेत मूलगामी परिवर्तन घडवून आणण्याची उमेद बाळगणारे एक क्रांतीकारक विचारक म्हणून आगरकरांकडे सबंध देश पाहत होता. ब्रिटिशांच्या जोखडातून भारताला मूक्त करून स्वकीयांची राजसत्ता स्थापण्यासाठी प्रथम राजकीय सुधारणा देशात करणे आवश्यक आहे, असे विचार मांडणाऱ्या आपल्या परम मित्रांचा म्हणजेच लोकमान्य टिळकांचा सामाजिक सुधारणेसाठी वैचारिक विरोध करणारे विचारवंत म्हणून आगरकरांकडे पाहीले जाते. "गोपाळ गणेश आगरकर" हे भौतिकता—ऐहिकता, बूध्दिप्रमाण्य, व्यक्तिस्वातंत्र्य या आधूनिक तत्वांना प्रमाण मानून सामाजिक सुधारणांचा पाठपूरावा करणारे समाजसुधारक होते. विशेषत: महाराष्ट्रातील समाजपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेला विवेकाचे, बूध्दिप्रमाण्याचे व व्यक्तिस्वातंत्र्याचे अधिष्ठान देऊन परिवर्तनाचे विज्ञाननीष्ठ तत्वज्ञान निर्माण करण्याचे श्रेय गोपाळ गणेश आगरकरांकडे जाते.(श्रीगीरे:२०२०:पृ.क्र.०५) आगरकरहे समाजशास्त्राचे गाढे

Scanned with CamScanner

अभ्यासक होते. त्यांच्यावर हर्बट स्पेन्सर, जेरेमी बेंथम, ऑगस्ट कॉम्ट इविचारवंताच्या विचारांचा प्रभाव होता. अशा समाज सुधारकांच्या विचार आणि कार्याचा आढावा प्रस्तुत प्रकरणात घेण्यात आला आहे. भारताच्या स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवानिमित्त आगरकरांच्या विचाराची प्रासंगिकता आजही देशात स्थित सामाजिक समस्यांच्या निर्मूलनासाठी व सामाजिक सुधारणासाठी आहे का? हे पाहणे अतिशय आवश्यक आहे. त्यासाठीच हे प्रकरण लिहिण्याचा प्रपंच करण्यात आला आहे. आगरकरांचे जीवनचरित्र (१४जूलै–१८५६ – १७जून–१८९५) 'गोपाळ गणेश आगरकर यांचा जन्म सातारा जिल्हयातील टेंभू या लहान खेडयात १४ जूलै १८५६ रोजी झाला. टेंभू हे गाव कऱ्हाडपासून तीन मैल अंतरावर कृष्णा नदीच्या तीरावर आहेआगरकरांच्या जन्मावेळीच घरात अत्यंत दारिद्रयाची परिस्थिती होती. गोपाळराव आगरकरांना दोन भाऊ आणि तीन बहिणी होत्या. आगरकरांच्या मामाच्या घरची (सदाशिवराव भागवत) परिस्थिती ठिक होती.'(गर्गे:२००९:पृ.क्र.२४) आगरकरांचे प्रारंभिक शिक्षण कऱ्हाड येथे झाले. आगरकरांचे मामा सदाशिवराव भागवत हे वकील हाते. त्यांनी आपला वकीलीचा व्यवसाय अकोला येथे सुरू केला होता. मामाच्या घरी राहून अकोला येथून आगरकरांनी मॅट्रिकची परिक्षा उतीर्ण केली. पूढे ते पूणे येथे आले व त्यांनी डेक्कन कॉलेजात प्रवेश घेऊन इ.स.१८७८ मध्ये बी. ए. ची पदवी संपादन केली.याचवेळी त्यांना दम्याचा आजार जडला. दरम्यानच्या काळात लोकमान्य टिळकांशी त्याचा स्नेह वाढला. इ.स. १८८१ मध्ये ते इतिहास व तत्वज्ञान घेऊन एम. ए झाले. विदयार्थी अवस्थेत निबंध स्पर्धेत बक्षिसे मिळवून आणि 'वऱ्हाड समाचार' मध्ये नियमित लेख लिहून आणि शिष्यवृत्ती प्राप्त करून त्यांनी उपजीविका भागविली. त्यांनी पूण्यातील न्यू इंग्लिश स्कूलमध्ये शिक्षकाची नोकरी पत्कारली. पूढे ते पूणे येथील फर्ग्यूसन कॉलेजमध्ये प्राध्यापक झाले. त्यांनी समग्र भारतातील प्रतिष्ठित पत्रकार, संपादक, विचारवंत व समाज सुधारक म्हणून आपले आयूष्य समाजसेवेत घातले. इ.स. १७ जून १८९५ मध्ये वयाच्या अगदी ३९ व्या वर्षी त्यांचा मृत्यू झाला."(कठारे:२०१४: पृ.क्र. १०५)

• आगरकरांचे सामाजिक विचार:—

गोपाळ गणेश आगरकर हे स्वातंत्र्यपूर्व काळातील समाजसुधारक होते असे म्हणण्यापूर्वी असे म्हणावे लागले की ते मूलत: पत्रकार, संपादक व लेखक होते. पत्रकारीतेच्या माध्यमातून त्यांनी आपले सामाजिक विचार स्पष्ट केले आहेत. सुरूवातीच्या काळात 'केसरी' साप्ताहिकेतून आपले विचार प्रगट करण्याचे काम केले. 'केसरीचे' संपादकत्व आगरकर यांनी जवळपास ७ वर्षे (४ जानेवारी १८८१ ते १८८७) सांभाळले. १८८४ मध्ये आगरकर व लोकमान्य टिळक यांच्यात वैचारीक मतभेद होण्यास सूरूवात झाली होती. यांच्या दोघांमधील वैचारीक मतभेद विकोपाला गेल्यामुळे १८८७ साली आगरकरांनी 'केसरी' च्या संपादक पदाचा राजीनामा दिला. लोकमान्य टिळकांसोबत आगरकरांचा वाद होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे आगरकर सामाजिक सुधारणांसाठी आग्रही होते. तर लोकमान्य टिळकांना अगोदर राजकीय सुधारणा हव्या होत्या. दोघांमध्ये सूरूवाती पासूनच वैचारीक मतभेद होते. परंतू दोघेही "वादे वादे जायते तत्वबोध" या उक्तीप्रमाणे चालत होते परंतू संबंधात दुरावा आला

Scanned with CamScanner

आणि त्यानंतर आगरकरांनी १८८८ साली स्वत:चे 'सुधारक' हे स्वतंत्र नवे साप्ताहिक सुरू केले. "आगरकरांनी 'सुधारक' साप्ताहिक काढण्याचा निर्धार केला तो केवळ केसरी साप्ताहिकाला प्रतिस्पर्धी साप्ताहिक असले पाहिजे अशा हेतूने नव्हे तर सामाजिक सुधारणांचा विचार आपल्या ईच्छेप्रमाणे आणि स्वतंत्र वृत्तीने समाजापूढे मांडता यावा ही त्यामागे त्यांची दृष्टी होती. विचारप्रबोधनाचे व आपले सामाजिक विचार मांडण्याचे प्रभावी साधन म्हणून 'सुधारकांचा' जन्म झाला. 'इष्ट असेल ते बोलणार आणि साध्य असेल ते करणार' अशा खणखणीत शब्दात त्यांनी 'सुधारक' साप्ताहिकाची ध्येयधारणा निश्चित शब्दात व्यक्त केली आणि शेवटपर्यंत त्याच निर्धाराने सुधारकाचे संपादन केले. (गर्गे:२००९:पृ.क्र.७०)

"कोणत्याही समाजसुधारकाला त्याच्या आजूबाजूला सुरू असलेले सामाजिक व्यवहार मान्य नसतात. सुधारकाला अनेक सामाजिक, धार्मिक रूढी मान्य नसतात. त्याला समाजात प्रभावी असलेल्या अंधश्रध्दा मान्य नसतात. तो बुध्दीप्रामाण्यवादाची कास धरत अशा कालबाहय धर्मश्रध्दा, सामाजिक रूढीविरूध्द बंड करतो. आगरकर या एकूण प्रक्रियेला अपवाद नव्हते."(कोल्हे:२०१०:पृ.क्र.९१).
भारतात १८८३ मध्ये अशी प्रथा होती की, स्त्रिला मासिक धर्म सुरू झाल्यानंतर तिची मिरवणूक काढण्यात येत असे त्यास 'न्हाणवली' असे म्हणत असत. या प्रथेच्या विरोधात चार लेख लिहून आगरकर यांनी आपले स्त्रियांच्या उध्दाराविषयीचे विचार स्पष्ट केले आहेत. आगरकरांना हिंदू धर्माचा तिरस्कार वाटत नव्हता पण धार्मिक श्रध्दांच्या नावावर हिंदू धर्मात ज्या अंधश्रध्दा निर्माण झाल्या आह ेतत्या माध्यमातून प्रस्थापित झालेल्या अनिष्ठ रूढी व प्रथांचा प्रच ंड तिरस्कार होता. आगरकर धार्मिक कर्मकांडाच्या विरोधात होते, ते अज्ञेयवादी होते. आगरकर म्हणतात, आपल्या समाजात धर्म सुधारणा व्हायच्या असतील, पूरोगामी मुल्य रूजवायची असतील, विज्ञानवाद व बुध्दीप्रामाण्यवादाचा प्रचार—प्रसार करायचा असेल तर आपल्या समाजातील लोकांच्या समाजमनावर जो धर्माचा अतिरेकी पगडा आहे तो नाहीसा करावा लागले. ही जाणीव आगरकरांना असल्यामूळे त्यांनी हिंदू धर्मात प्रचलित असलेल्या क ेशवपण, न्हाणवली, बालविवाह, विधवांच्या पूनर्विवाहास विरोध, स्त्री शिक्षणास विरोध, जाती भेद इ. सारख्या कूप्रथांवर टिका केली आहे. परंतू ते मार्क्ससारखे धर्माशी शत्रूत्व करणारे नव्हंतेआगरकर नेहमी म्हणायचे की, समाजहिताच्या कसोटीवर जे विचार उपयुक्त ठरतील त्याचा स्वीकार केला पाहिजे. आणि जे टिकू शकणार नाहीत त्यांचा कठोरपणे त्यागही क ेला पाहिजे. आगरकरांनी महिलांच्या सक्षमीकरणाविषयी व त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्याय आणि अत्याचाराच्या विरोधात आपले विचार प्रभावीपणे मांडले आहेत. आगरकरांच्या काळात भारतीय समाजात बालविवाहाची पध्दत प्रचलित होती. अशा अनिष्ठ प्रथांच्या माध्यमातून स्त्रियांवर अन्याय होत आहे. असे ते म्हणतात. त्यांच्या मते, स्त्रिचा लहान वयात विवाह झाल्यामूळे तीला पूढील काळात बालसंगोपण आणि संसार चालविणे शक्य होणार नाही. आगरकर जरठ विवाहाच्या पध्दतीला कडाडून विरोध करतात. ५० ते ६० वर्षाच्या पूरूषाचा विवाह ११ ते १२ वर्षाच्या मूलीसोबत लावून दिल्या जात होता यातून महिलांचे शोषण होत होते. याचा विरोध आगरकरांनी केला होता. आगरकरांनी हिंदू धर्मातील विधवा स्त्रिच्या पूनर्विवाहास मान्यता देण्यात यावी याचा पूरस्कार क ेला होता. पतीच्या निधनानंतर स्त्रिचे आयूष्य

Scanned with CamScanner

दुःख मय होते. तीचे पूढील आयूष्य सुखमय व्हावे यासाठी त्यांनी पूनर्विवाहाच्या पध्दतीस पाठींबा दिला होता. स्त्रियांना पूरूषाप्रमाणे शिक्षण दयावे याचा आग्रह आगरकरांनी केला होता. समाजाच्या सर्वांगीण उन्नतीसाठी स्त्री—पूरूषांना समान पातळीवर शिक्षण देण्यात यावे याचा आग्रह आगरकरांनी केला होता. भारतातील वाढत्या लोकसंख्येवर नियंत्रण प्रस्थापित व्हावे यासाठी त्यांनी संतती नियमन ही काळाची गरज आहे, असे म्हटले होते. संतती प्रजोत्पादनात स्त्रियांच्या ईच्छांचा आदर केला जात नाही, तसे होता कामा नये असे आगरकर म्हणतात. आगरकर यांनी व्यसनमूक्ती साठी प्रयत्न केलेले आहेत. त्यांनी व्यसनमूक्तीच्या विरोधात लोकजागृती करण्यासाठी 'दारूबाजी' या लेखात दारू पिण्यामूळे होणाऱ्या दूषरिणामांची चर्चा केली आहे.

आगरकर आपले विचार व्यक्त करतांना त्यांनी भारतीय समाजातील जातीय विषमता किंवा जातीभेदाची समस्या यावर आपले प्रखर विचार व्यक्त केले आहेत. ते म्हणतात, "जातीभेदामूळे समाजाचे आणि देशाचेही अनेक प्रकारांनी नूकसान झाले आहे. जातीमूळे आपला देशाभिमान संकुचित झाला आहे. जातीमूळे ज्ञान, कला, शास्त्र वैगेरे जेथल्या तेथे कोंडल्यासारखी झाली आहेत. जातीमूळे धर्म विचारात व आचारात मतभेद उत्पन्न होऊन ती परस्पर वैरास, छळास आणि मत्सरास कारण झाली आहेत. जातीमूळे अन्न व्यवहार, विवाह वैगेरेच्या संबंधाने अनेक गैरसोयी निर्माण झाल्या आहेतअसे ते म्हणतात."(गर्गे:२००९: पृ.क्र.९७) भारतामध्ये निर्माण झालेल्या जातीय भेदाच्या स्थीतीमुळे मानवामधील भूतदया, बंधूता, उदारवृत्ती, परोपकाराची वृत्ती, इतरांना मदत करण्याची भावना इ. चा अभाव केवळ वाढत जाणाऱ्या जातीय विषमतेचाच परिणाम आहे असे आगरकर म्हणतात.

• आगरकरांच्या सामाजिक विचारांची प्रासंगिकता:—

भारत आज स्वातंत्र्याची ७५ वर्षे पूर्ण करीत आहे. हे वर्ष भारतीय स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष म्हणून संपूर्ण भारतभर उत्साहाने आणि नाविण्यपूर्ण उपक्रमांचे आयोजन करून सर्व भारतीयांने साजरे करावे असे भावनिक आव्हान देशाचे पंतप्रधान माननीय श्री नरेंद्रजी मोदी यांनी केले आहे. आज आम्हाला स्वातंत्र्य प्राप्त करून ७५ वर्षे झालेत तरी सूध्दा आजही आपल्या देशात अनेक अनिष्ठ रूढी, विचार, परंपरा यांचे अस्तित्व कमजोर न होता त्या अधिक घट्टपणे समाजात रोवल्या जात आहेत. अशा समस्यांकडे अधिक लक्ष देऊन त्यात मूलगामी परिवर्तन घडवून आणने आवश्यक आहे. आज आम्ही स्वातंत्र्याचे अमृत महोत्सवी वर्ष साजरे जरी करीत असलो तरी स्वातंत्र्यपूर्व कालखंडात ज्या समस्या आमच्यापूढे होत्या त्याच समस्या व काही प्रमाणात तशीच परिस्थिती आजही भारतात काही सामाजिक समस्यांचा बाबतीत कायम दिसून येते. तेंव्हा अशा वेळी त्या काळात ज्या समाजसुधारकांनी सुधारणावादी विचार मांडले त्यांच्या विचारांची प्रासंगिकता आजही आपणास दिसून येते का? हे पाहणे क्रमप्राप्त ठरते. अशा समाजसुधारकांपैकी एक सुधारक म्हणजे गोपाळ गणेश आगरकर हे होत. गोपाळ गणेश आगरकर यांनी समाजाच्या विविध घटकांचा अभ्यास करून जे विवेचन केले होते ते त्यांचे विचार आजही प्रासंगिक असल्याचे आपणास दिसून येतात. आज सद्यस्थितीत भारतात धार्मिक असामजंस्याच्या स्थितीमूळे अनेकदा सांप्रदायिक तणाव

Scanned with CamScanner

वाढत जाऊन कधी–कधी याचे पर्यावसान धार्मिक दंगलीमध्ये होते. अशा धार्मिक दंगली घडून येण्यामागची मुळ कारणे 'स्वधर्मश्रेष्ठतावाद' दिसून येतो. अशा धार्मिक उन्मादाच्या परिस्थितीमुळे देशाच्या विकासात अडथळे निर्माण होतात असे मत आगरकर मांडतात. समान हक्क आणि संधीची समानता याबाबत आगरकरांनी केलेले विवेचन आजही भारतीय समाजासाठी प्रासंगिक आहे. ते असे म्हणतात, "सामाजिक समता हा जीवननिष्ठेचा महत्वाचा भाग आहे. अनेकदा असे म्हटले जाते की, भोवतालच्या निसर्गातच विषमता भरलेली आहे. सर्व माणसे सारखी नसतात अशा स्थितीत समतेचा आग्रह कशासाठी करावा, परंतू निसर्गातील विषमता आणि माणसाने निर्माण केलेली विषमता या दोन वेग–वेगळया कल्पना आहेत. निसर्गातील विषमता ही प्रामूख्याने विविधतेच्या स्वरूपात समजून घेतली पाहीजे. पण समाजातील विषमता मात्र मनूष्यानेच निर्माण केलेली आहे. म्हणून ती नाहीशी करणे ही मनूष्याच्याच हाती असते. 'तरूण सुशिक्षितांस विज्ञापना' या निबंधात आगरकर म्हणतात, समतेचे तत्व आपण अंगिकारले म्हणजे, सर्व माणसे सारख्या गुणवत्तेची होतील किंवा त्यांना सारखी जीवनसमृधी लाभेल असे नाही. 'समता' याचा अर्थ सर्वांना समान हक्क आणि समान संधी देणे होय. त्यामुळेच परंपरागत सामाजिक विषमता नष्ट होईल, असे आगरकर म्हणतात."(श्रीगीरे:२०२०:पृ.क्र.१७४) त्यांच्या अशा विचारातूनच त्यांच्या विचाराची प्रासंगिकता स्पष्ट होते.

गोपाळ गणेश आगरकर हे व्यक्तीस्वातंत्र्याचा पूरस्कार करणारे तटस्थ पत्रकार होतेकोणत्याही राजसत्तेत व्यक्तीला आपले विचार प्रगट करण्याची, आपल्या विचारांचा अविष्कार करण्याची संधी कूठेही संकोच न करता मिळाली पाहीजे. असे मत आगरकर व्यक्त करतात. परंतू सद्यकालीन भारतात राजसत्तेच्या विरोधातील व्यक्तींचा आवाज व मते ही वेग–वेगळया प्रकारे दबाव टाकून दाबविण्याचा प्रयत्न होत आहे. हे काम वेग–वेगळया राज्यसरकारे आणि केंद्रिय राजसत्तेव्दारे सूध्दा आपल्या सत्तेच्या बळावर होत असते. तसेच सत्तेवर येणारे प्रत्येक सरकारे हे करीत असतात असा देशाचा एकूणच आपणास इतिहास पहायला मिळतो. पूढे आगरकर असेही म्हणतात की, व्यक्ती स्वातंत्र्याचा उपयोग स्वैराचारासाठी होता कामा नये. अनेकदा समाजातील काही लोक सामाजिकहित–अहिताचा विचार न करता, नैतीकतेची बंधने न पाळता उथळपणे स्वैराचारी बनून व्यक्ती स्वातंत्र्याचा उपयोग घेतात. यामुळे समाजात अनेक समस्या निर्माण होतात. त्यामूळे लोकांनी व्यक्ती स्वातंत्र्य म्हणजे स्वैराचार असे वर्तन करू नये असे विचार आगरकर व्यक्त करतात. आगरकर यांनी स्वातंत्र्य आणि स्वैराचार यातील भेद मार्मिक शब्दांत व्यक्त केला आहे. त्यांच्या मते, व्यक्तीने समाजाचे अहित न करता स्वत:च्या ईच्छेप्रमाणे केलेले वर्तन त्या व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यात बसू शकतेपरंतू समाजाला घातक होईल असे वर्तन मात्र स्वैराचार समजावा. त्यांच्या या विचाराची प्रासंगिकता आजही भारतीय समाजात दिसून येते.

आगरकर हे विवेकवादी विज्ञाननिष्ठा बाळगणारे त्या काळातील अग्रगण्य समाजसुधारक होते. "बाबा वाक्य प्रमाणं" मानणाऱ्या लोकांपैकी ते नव्हते. त्यांनी विवेकनिष्ठ भौतिकवादाचा स्वीकार केला होता. व्यक्तीस प्रत्यक्ष निरीक्षणाने, अनूभवाने, प्रयोगाने मनूष्याच्या बूध्दीस जे आकलन होऊ शकते. अशाच गोष्टीस

Scanned with CamScanner

प्रमाण मानण्यात यावे याचा आग्रह आगरकर करतात. असेच उदिष्ट्य स्वातंत्र्य भारताच्या भारतीय संविधानाने निर्धारित केले आहे. विवेकवादी व विज्ञाननिष्ठ समाज निर्माण करणे हे सर्व भारतीयांचे आज कर्तव्य बनले आहे. यातच आगरकरांच्या विचारांची प्रासंगिकता दिसून येते.

सारांश:

आगरकरांनी मांडलेले जे सामाजिक विचार आहेत त्यामध्ये, महिलांच्या सक्षमीकरण विषयक विचार, अंधश्रध्दाचे समाजावरील वाढते प्राबल्य, स्त्री—पूरूषांना समान शिक्षण, जातीय विषमता किंवा जातीभेद इ. सारख्या तत्कालीन सामाजिक समस्याविषयी मांडलेले विचार व त्या समस्यांच्या निर्मूलनार्थ व्यक्त केलेले विचार याची प्रासंगिकता स्वातंत्र्याच्या अमृत महोत्सवी वर्षानिमित्ताने आपणास करावी लागत आहे. यातच आगरकरांच्या विचारांची महानता आपणास दिसून येते

संदर्भ ग्रंथ:

श्रीगीरे,बी. (२०२०). गोपाळ गणेश आगरकरांच्या सामाजिक व राजकीय विचारांची प्रासंगिकता: एक अभ्यास.(पीएच.डी. अप्रकाशित शोध प्रबंध.) स्वा.रा. ती.म. नांदेड

गर्गे,स.मा. (२००९). गोपाळ गणेश आगरकर. नवी दिल्ली, नॅशनल बूक ट्रस्ट ऑफ इंडिया

कठारे,अ. (२०१४). महाराष्ट्रातील समाजसुधारक. औरंगाबाद, विद्या बूक्स् पब्लिशर्सकोल्हे,अ. (२०१०). 'सुधारक'कर्ते गोपाळ गणेश आगरकर. पूणे, श्री ग ंधर्व—वेद प्रकाशन

प्रधान,ग.प. (१९६०). आगरकर लेख संग्रह (संपा.). दिल्ली, साहित्य अकादमी.

खांडेकर,वि.स. (१९५१). आगरकर व्यक्ती आणि विचार. पूणे, देशमुख ॲण्ड कंपनी (तृतीय आवृत्ती)

Scanned with CamScanner

भारतीय स्त्री

आव्हाने व उपाय

:: संपादक ::
डॉ. तुकाराम फिसफिसे
डॉ. विश्वनाथ सुर्यवंशी

NEW MAN
PUBLICATION
www.newmanpublication.com

Scanned with CamScanner

ISBN: 978-93-91621-53-7

Title: Bhartiya Stree: Avhane Wa Upay (भारतीय स्त्री : आव्हाने व उपाय)
Editors: Dr Tukaram R. Fisfise and Dr Vishwanath M. Suryawanshi

© Editors

First Edition : March 2022

Published by
Dr Kalyan Gangarde
for New Man Publication,
104-A, Shivram Nagar, Parbhani - 431401.
Mob. + 91 8329000732
Email: nmpublication@gmail.com
www.newmanpublication.com

Printed at

Snehal Printers and Book Binders,
104-A, Shivram Nagar, Parbhani – 431401
Mob. + 91 9730721393

Price: Rs 395/-

All rights reserved. No material may otherwise be copied, modified, published, or distributed without the copyright owner's prior written permission.

Academic facts, views, and opinions published in the book express the author's views solely. The author is responsible for their content, citation of sources and the accuracy of their references. The publisher cannot be held accountable for any lacks or possible violations of third parties rights.

Scanned with CamScanner

१६. स्त्री-भ्रूणहत्या एक सामाजिक समस्या
प्रा. उगीले माधव उत्तमराव ११२
१७. राजा राममोहन रॉय यांचे स्त्री विषयक विचार
प्रा. डॉ. रविंद्र विठोबा विखार, श्री. गोविंदराव मुनघाटे ११७
१८. भारतीय खेळात पी.टी. उषाचे योगदान : एक अध्ययन
प्रा. डॉ. येरावार किरण किशनराव १२२
१९. ग्रामगीतेतील महिलोन्नती
प्रा. डॉ. प्रल्हाद दत्तराव भोपे १२५
२०. स्त्री उद्धारकर्त्या : सावित्रीबाई फुले एक समाजशास्त्रीय अध्ययन
दलित सुभाषराव कांबळे, दीपक धारवाडकर १३१
२१. उदारमतवादी स्त्रीवाद
डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार १३७
२२. स्त्रीवाद आणि कुटुंबसंस्थेमध्ये झालेली स्त्रियांची अवहेलना
डॉ. जयशीला बसवंत मनोहर १४५
२३. स्त्रीवादी विविध दृष्टीकोण
प्रा. संदीपकुमार भिमराव लोखंडे १४९
२४. जागतिकीकरण आणि भारतीय महिला
प्रा डॉ सचिदानंद फुलचंद खडके १५६
२५. मैत्रेयी आणि गार्गी : प्राचीन काळातील तत्त्वज्ञ स्त्रिया
डॉ. सचिन बाबुराव खोकले १५९
२६. भारतीय राजकारणात महिला सहभागाची समस्या आणि महिलांचे राजकीय सक्षमीकरण
डॉ. प्रविण दि.मुधोळकर १६३
२७. समाजसुधारकांचे स्त्रियांच्या उध्दारातील योगदान
रागिनी लक्ष्मण पाचांगे १७१
२८. भारतीय क्रीडा क्षेत्रात महिला खेळाडूंचा प्रेरणादायी प्रवास
प्रा. कल्याण पोल, प्रा. अब्दुल अन्सार १७६
२९. भारतीय स्त्री जीवनाचा ऐतिहासिक आढावा
संगीता पंडित राजापूरकर १८१
३०. स्त्रियांच्या उद्धारातील संत साहित्याचे योगदान
डॉ.सारिका अशोकराव बुरगे १८७
३१. क्रीडा क्षेत्रातील स्त्रियांचे योगदान
प्रा. तत्तापुरे जे.जी. १९२

Scanned with CamScanner

२१.

उदारमतवादी स्त्रीवाद

डॉ. श्रीनिवास पिलगुलवार
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
लोकमान्य महाविद्यालय वरोरा जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना:

स्त्रीवाद ही एक स्त्री शोषणाविरुद्ध आंदोलन, चळवळ, लढा आणि विचारधारा आहे. सुरुवातीच्या काळात ही संकल्पना अराजकीय स्वरूपाची होती. अलीकडच्या काळात मात्र तिला राजकीय स्वरूप प्राप्त झाले आहे. मोठ्या प्रमाणात झालेली आंदोलने, लढे यातून हे सिद्ध झाले आहे. स्त्रीवाद हा राजकीय असावा की अराजकीय यामध्ये सुद्धा अनेक मतभेद निर्माण झालेले आहेत. अलीकडच्या काळातील विचारवंतांना याची जाणीव झाली आहे. लोकशाही शासन व्यवस्था असणार्या देशात जोपर्यंत कुठलाही प्रश्नाची चर्चा ही राजकीय व्यासपीठावर केल्या जात नाही. तोपर्यंत तो प्रश्न सुटू शकत नाही. याच अनुषंगाने अलीकडच्या काळामध्ये स्त्रीवादी राजकारण पुढे आले आहे. स्त्रीवादाचे प्रामुख्याने तीन विचार प्रवाह प्रमुख मानले जातात. ज्यामध्ये मार्क्सवादी स्त्रीवाद, क्रांतिकारी स्त्रीवाद आणि उदारमतवादी स्त्रीवाद इत्यादी प्रमुख विचार प्रवाह आहेत. म्हणून स्त्रीवादी चळवळ ही बहुप्रवाही आहे असे मानले जाते. या सर्व प्रमुख स्त्रीवादाचा सहसंबंध हा उदारमतवादी स्त्रीवादाच्या संकल्पनेशी राहिलेला आहे. हे सर्व तिन्ही प्रवाह स्त्रीवादाचे महत्त्वपूर्ण प्रवाह आहेत. स्त्री प्रश्नांचा, स्त्री समस्यांचा गांभीर्याने विचार करणारे हे प्रवाह आहेत. यशस्वी पाश्चात्त्य देशांमध्ये काळा स्त्रीवाद, गोरा स्त्रीवाद, पर्यावरणवादी स्त्रीवाद, असे अनेक उपप्रवाह दिसून येतात अशा सर्व स्त्रीवादापैकी उदारमतवादी स्त्रीवादाची चर्चा पुढीलप्रमाणे करता येईल.

स्त्रीमुक्ती चळवळ आणि स्त्रीवाद ही खऱ्या अर्थाने उदारमतवादी विचारा- मधुनच स्त्रीवादाचा उदय झालेला दिसते. उदारमतवादी विचारांमध्ये व्यक्ती हा समाजाच्या केंद्रस्थानी मानला जातो आणि प्रत्येक व्यक्ती आपल्या बुद्धीच्या आधारे स्वतःच्या हिताचा विचार करतो. विचारानुसार आचार, उच्चार, आवड आणि निर्णय करण्यास त्याचे स्वातंत्र्य असले पाहिजे असे मत उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंत मांडतात. प्रत्येक

Scanned with CamScanner

व्यक्तीचे स्वातंत्र्य आणि स्वायत्तता ही समाजात जपली पाहिजे हे उदारमतवादी मान्य करतात. तसेच ते सार्वजनिक जीवनात व्यक्ती जीवन जगत असताना त्याच्या स्वातंत्र्यावर काही मर्यादा येतात त्याला अनिर्बंध स्वातंत्र्य उपभोगता येत नाही हे पण ते मान्य करतात. सार्वजनिक जीवनात इतर व्यक्तींच्या बरोबरीने जगत असताना देवाण-घेवाण, तडजोड, अवलंबून राहणे किंवा एकमेकांचे सहकार्य केल्याशिवाय पर्याय नाही असे सुद्धा उदारमतवादी मानतात. खाजगी जीवनात व्यक्तिस्वातंत्र्यावर काही प्रमाणात निर्बंध घातले जातात. मानवाच्या सार्वजनिक व व्यक्तिगत जीवनात कमीत कमी हस्तक्षेप जास्तीत जास्त स्वातंत्र्य(Minimum intervention and Maximum Liberty) या तत्त्वानुसार व्यक्तीला स्वातंत्र्य देण्यातच व्यक्ती व समाजाचे हित आहे याचे समर्थन उदारमतवादी स्त्रीवादी करता (रासम,२०१६).

उदारमतवादी स्त्रीवाद यामध्ये दोन महत्त्वपूर्ण संकल्पना आहेत. एक उदारमतवाद आणि दुसरी स्त्रीवाद प्रचलित समाजव्यवस्थेत स्त्रियांचे स्थान काय आहे? ते तसे का आहे? त्याच्यावर काय उपाय योजना करता येतील. याची मांडणी करून निराकरण करण्याचा प्रयत्न उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंतांनी आपल्या विचारातून स्पष्ट केलेला आहे. कोणतीही विचारसरणी ही एखाद्या समस्यांचे निवारण करण्याचा मार्ग असते. तत्कालीन समाजातील स्त्रियांचे स्थान काय आहे व ते कसे का आहे. याचा अभ्यास करून त्यांच्या समस्यांचे निराकरण करण्याचे कार्य उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंतांनी केले आहे. उदारमतवादी स्त्रीवाद हा उदात्त विचारांच्या पुरस्कारांनी व्यापलेला आहे. या स्त्रीवादात पुरुषी वर्चस्वाला विरोध झालेला दिसून येतो.मात्र पुरुषांना विरोध नाही.

उदारमतवादी स्त्रीवादाच्या अर्थ व व्याख्या:

'उदारमतवाद' यास इंग्रजीमध्ये 'Liberalism' असे म्हणतात. 'Liberalism' या शब्दाचा उगम 'Liber' या लॅटिन शब्दातून झाला आहे. 'Liber' या शब्दाचा अर्थ लॅटिन भाषेत' स्वातंत्र्याचे तत्वज्ञान' असा होतो. त्यामुळे स्वातंत्र्याचा आग्रह धरणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीसाठी हा शब्दप्रयोग एकेकाळी अभिमानाने व्यक्त केला जात असे. म्हणजेच व्यक्ती व समूहाच्या स्वातंत्र्याला अधिकाधिक प्राधान्य देणारा विचार किंवा विचारधारा यास आपण उदारमतवाद असे म्हणू शकतो. उदारमतवाद हे स्वातंत्र्य आणि समता यावर आधारित एक राजकीय तत्वज्ञान किमान जगाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन

Scanned with CamScanner

आहे. उदारमतवादी लोक या तत्वज्ञानाचा आपापल्या आकलनशक्ती नुसार अनेकविध दृष्टिकोनातून विचार करतात.पण सर्वसामान्यपणे हे लोक लोकशाही, मुक्त आणि प्रामाणिक पद्धतीने निवडणुका, नागरी अधिकार, प्रसार माध्यमांचे स्वातंत्र्य, धर्मस्वातंत्र्य, मुक्त व्यापार, स्त्रियांचे स्वातंत्र्य, स्त्रियांना पुरुषांबरोबरच समान हक्क आणि खाजगी मालमत्ता बाळगण्याचा अधिकार इत्यादीसारख्या विचारांचे समर्थन करतात. (टिकेकर,२०२०)

'युरोपीय राजकीय आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून उदारमतवाद हे त्यांनी भोवतालच्या न्याय धिष्ठित दृष्टिकोनातून कायद्याच्या राज्याचे आणि समतेचे व्यक्तिस्वातंत्र्यवादी समाजाविषयी दाखविले स्वप्न होते, त्यास उदारमतवाद म्हणता येईल.'

'स्त्रियांचे स्वातंत्र्य, पुरुषांच्या बरोबरीने समान अधिकार, लोकशाही मूल्यांची जपणूक आणि स्त्रियांच्या पुरुषी आधीनेतचा विरोध करण्यासाठी ज्या विचारधारेचा उदय झाला त्यास उदारमतवादी स्त्रीवाद असे म्हणतात.'

उदारमतवादी स्त्रीवादाचे स्वरूपः

(१) समान दर्जाचा पुरस्कारः उदारमतवादी स्त्रीवादाचे समर्थन करणाऱ्यांमध्ये अधिकाधिक प्रमाणात पुरुषांचा सहभाग दिसून येतो. अनेक पुरुषांची उदारमतवादी विचारसरणी असल्यामुळेच आज उदारमतवादी स्त्रीवाद आपली वेगळी ओळख निर्माण करून आहे. उदारमतवादी विचारवंतांच्या मते, स्त्रियांच्या कनिष्ठतेचे कारण म्हणजे त्यांना प्राप्त झालेले असमान हक्क व अधिकार हेच आहेत. स्त्रियांची दुय्यमता कमी करण्यासाठी उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंतांनी स्त्रियांसाठी समान दर्जाचा पुरस्कार केलेला आहे. तसेच स्त्रियांसाठी समान दर्जाची संकल्पना मांडली आहे. ही संकल्पना उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंतांचा मुख्य मुखवटा आहे किंवा उदारमतवादी स्त्रीवादाचा आत्मा आहे. मेरी उलस्टोन क्राफ्ट, जे. एस. मिल, मार्गारेट कुलर, हरियट मार्टिनो, एलिझाबेथ स्टेटन, युक्रिशिया माउंट, बेटी फ्रीडन, जेनेट रेडक्लिप इत्यादी स्त्रीवादी हे उदारमतवादी स्त्रीवादी म्हणून ओळखले जातात. उदारमतवाद व स्त्रीवाद यांचे नाते हे जुळ्या भावंडा सारखे आहे. जे की सामाजिक विषमता दूर करण्यासाठी खऱ्या अर्थाने एकत्रित आलेली आहेत.

(२) स्त्रियांच्या न्याय हक्कांचे समर्थनः 'जॉन लॉक' यांना खऱ्या अर्थाने उदारमतवादाचे जनक म्हणून ओळखले जाते. कारण सामाजिक कराराच्या सिद्धांताचे प्रतिपादन हे जॉन लॉकचे वेगळेपण आहे. मध्ययुगाच्या

Scanned with CamScanner

पार्श्वभूमीवर जॉन लॉक ने आपले विचार मांडले, मध्य युग हे सरंजामशाही धर्माच्या अधीपत्त्याचे युग होते. श्रद्धा, विश्वास, पारलौकिक बाबी हे सर्व घटक मध्ययुगात होते. किंबहुना व्यक्ती जीवनावर धर्माची छाप अधिक प्रमाणात होती. अशा पार्श्वभूमीवर उदारमतवाद समाजात पुढे आला. जॉन लॉक हा उदारमतवादाच्या निर्मितीचा मूळ स्त्रोत हा व्यक्ती मानतो, ते असे म्हणतात की, 'मनुष्य हा विचारशील प्राणी आहे.' हाच जॉन लॉकचा विचार उदारमतवादी स्त्रीवाद पुढे नेताना दिसतो. म्हणून उदारमतवादी स्त्रीवाद असे म्हणतो की, मनुष्य प्राण्याकडे बुद्धी आहे, तो विचार क्षम आहे, त्याच्याकडे तर्कशुद्ध विचार करण्याची क्षमता आहे. मनुष्य प्राण्यांमध्ये स्त्रियांचाही सहभाग होतो . म्हणून उदारमतवादी स्त्रियांची सुद्धा मनुष्य म्हणून गणना करतात. स्त्रीसुद्धा विचारशील, तर्कयुक्त, बुद्धिवादी असू शकते. म्हणून तिला स्वातंत्र्य असले पाहिजे या विचाराचे समर्थन उदारमतवादी स्त्रीवादी करतात. उदारमतवाद यामध्ये भौतिक बाबी पेक्षा हक्क, अधिकार, स्वातंत्र्य महत्त्वाचे मानले गेले आहे. हक्क असतील तरच भौतिक बाबी निवडण्याचे स्वातंत्र्य असू शकते.

(३) निवड स्वातंत्र्य: आपल्या समाज परंपरांमध्ये काही अपवाद वगळता स्त्रियांचा एकूणच जीवनपट व इतिहास पाहिल्यास स्त्रियांना कोणत्याच काळात निवड स्वातंत्र्य दिले गेले नाही. धर्माचा एखादा भाग म्हणून आपणास असे दिसून येते की स्त्रियांना निवड स्वातंत्र्याचा अधिकार दिला गेलेला असेल. पण तो एकच अधिकार अपवाद आहे. व्यक्तीचे विचारक्षम, स्वयंभू, सार्वभौम स्वातंत्र्यपण असणे याला उदारमतवादामध्ये महत्व दिले गेले आहे. उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंत स्वातंत्र्य, हक्क याबाबत चर्चा करताना असे म्हणतात की, समाजामध्ये स्थापित असणाऱ्या राज्यसंस्थेने सर्वच काळात केवळ पुरुषांचेच हक्क याचा विचार केलेला आहे. पुरुषांचे स्वातंत्र्य, प्रगती, अधिकार यामध्ये स्त्रियांना जाणून-बुजून दूर ठेवण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे. राज्य संस्थेद्वारे करण्यात येणाऱ्या व्यक्तिगत कायद्यामध्ये सुद्धा स्त्री ही दुय्यम स्थानी राहिली आहे. कायद्यांमध्ये अनामिक व्यक्तींचे हक्क म्हणत असताना, पुरुष व्यक्तीचे हक्क असे मानले गेले आहे. हे कसे सत्य आहे हे दाखविण्याचे काम उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंत यांनी केली आहे. स्त्रियांना समाजात त्यांच्या हक्क आणि अधिकार यापासून नेहमीच त्यांना दूर कसे ठेवले गेले हे उदारमतवादी

Scanned with CamScanner

स्त्रीवादी विचारवंत यांनी स्पष्ट केले. म्हणून उदारमतवादी स्त्रीवाद हे स्त्रियांच्या निवड स्वातंत्र्याचा पुरस्कार करतो.

(४) व्यक्ती म्हणजे पुरुष या कोटी क्रमास विरोध: मेरी उलस्टोन क्राफ्ट आणि बेटी फ्रीडन यांनी सांगितले आहे की, व्यक्तीला बहाल केलेले हक्क अधिकार व संधी हे स्त्रियांच्या वाट्याला येतातच असे नाही. या दोन्ही स्त्रीवादी विचारवंतांनी एक मुखाने हे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे की, लोकशाही शासन व्यवस्थेमध्ये लोक म्हणतांना पुरुषी लोकशाही असे सांगण्याचा प्रयत्न केला आहे. जसे लोकशाही शासन व्यवस्थेत महिलांच्या आरक्षणाचा मुद्दा नेहमीच वादाचा विषय राहिला आहे. संसदेत महिलांना ३३% आरक्षण देण्यासंदर्भात सुद्धा टाळाटाळ केली जात आहे. वास्तविक दृष्ट्या महिलांना सर्वच राजकीय पातळीवर लोकसंख्येच्या प्रमाणात पुरुषांच्या बरोबरीने म्हणजे ५०% आरक्षण आवश्यक आहे. परंतु आजही संसदेमध्ये स्त्रीयांची संख्या पुरुषांच्या तुलनेत अतिशय कमी आहे. म्हणून उदारमतवादी स्त्रीवाद 'व्यक्ती म्हणजे पुरुष हा कोटी क्रम नाकारतो.' व्यक्ती म्हणून स्त्रियांकडे पुरुषां सारखे पाहिले जात नाही. या मुद्द्याला उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंत विरोध करतात. त्यांच्या मते स्त्री आणि पुरुष यांच्यामध्ये कुठलाही भेदभाव न करता दोघांनाही समान हक्क, अधिकार मिळावेत याबद्दल हे स्त्रीवादी आग्रही आहेत.

(५) स्त्रीभाण व व्यक्तीभान यावर भर: उदारमतवादी स्त्रीवादाने स्त्रीला स्त्रीभान देण्यावर भर दिला आहे. व्यक्तीभान व स्त्रीभान हे वेगवेगळे आहेत. उदारमतवादी स्त्रीवाद यामध्ये स्त्रीला व्यक्ती भान देण्याबरोबरच स्त्रीभान देणेही आवश्यक मानले गेले आहे. समाजात सर्वत्र पुरुषसत्ताक व्यवस्था आहे. या व्यवस्थेमध्ये स्थित असणारी मूल्यव्यवस्था, मूल्य संस्कृती यामध्ये बुद्धीची मक्तेदारी ही पुरुषांकडे नियंत्रित असल्यामुळे पुरुषांची जीवन हे विवेकी, संयमी, विकार विहित, धीरोदत्त आहे असे मानले गेले आहे. म्हणून पुरुषाचे उन्नत जीवनच एकंदरीत बुद्धीच्या पातळीवरचे आहे असा समज पुरुषी वर्चस्व असलेल्या समाज व्यवस्थेत आहे. प्रत्येक मानव हा दोन प्रकारचे जीवन जगत असतो(१)बुद्धीच्या पातळीवरचे (२) शरीराच्या पातळीवरचे पशुवत जीवन. पुरुषसत्ताक असणाऱ्या व्यवस्थेमध्ये बुद्धीची मक्तेदारी ही पुरुषांकडे असते याचे समर्थन करते. स्त्रियांचे जीवन हे पशुवत आहे, शारीरिक पातळीवरचे आहे याचे ते समर्थन करतात. स्त्रिया नेहमीच पशुवत जीवन जगतात .स्त्रियांना विवेकशून्य, भावनामय,

Scanned with CamScanner

वासनामय अशा प्रकारच्या जीवनाला नेहमीच सामोरे जावे लागते. समाजात त्यांना नेहमीच कनिष्ठतेचे स्थान देण्यात आलेले आहे. स्त्रीला दुय्यम समजले गेले आहे. स्त्रीची समाजातील निम्न स्थिती कशी होती हे पुढील उदाहरणावरून स्पष्ट करता येते. उदाहरणार्थ- मनू ची शिकवण स्त्रियांना कोणत्याही व्यवस्थेमध्ये स्वातंत्र्य नाही असे सांगते. महाभारतातही अशीच एक शिकवण सांगितली आहे. ती म्हणजे स्त्रियांना पुरूषां सारखे स्वातंत्र्य असू नये. असे सांगण्यात आले आहे. अग्नि, नागाचे विष हे स्त्रियांमध्ये सापडतात म्हणून अशा अवस्थां मध्ये स्त्रियांनी पुरुषाच्या आधीन असले पाहिजे असे महाभारतात सांगण्यात आलेले आहे. अशा प्रकारचे स्त्री जीवन उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंत नाकारतात त्यांच्या मते स्त्रियांनी असा विरोध केला पाहिजे व स्त्रीभान जागृत केले पाहिजे.

(६) स्त्रियांच्या विवेकाधिष्ठीत शिक्षणावर भर: उदारमतवादी सर्व विचारवंत बरोबरच इतरही काही विचारवंतांनी स्त्रियांच्या विवेकाधिष्टीत शिक्षणाचा आग्रह धरला आहे. जे. एस. मिल, महात्मा फुले, ताराबाई शिंदे इत्यादी सर्व विचारवंतांनी पुरुषांबरोबर स्त्रिया पण विवेकशील असतात हे सांगण्यावर भर दिला आहे. म्हणून उदारमतवादी स्त्रीवादी स्त्रियांकरिता विवेका धिष्टीत शिक्षण असले पाहिजे असा आग्रह धरतात. म्हणून पुरुष म्हणजे बुद्धी आणि स्त्री म्हणजे भावना हे समीकरण स्त्रीवादी विचारवंतांनी अमान्य केले आहे. कारण अशा समजामुळे स्त्रियांचा व्यक्तिमत्व विकास होऊ शकत नाही. त्यासाठी स्त्रीवादी विचारवंतांनी स्त्री शिक्षणावर अधिक लक्ष केंद्रित केले आहे. मेरी ऊलस्टोन क्राफ्ट यांनी १७९२ मध्ये लिहिलेल्या 'The Vindication right of Women' या ग्रंथात अशा प्रकारचा आग्रह धरला आहे. स्त्रियांना शिक्षण देणे ते आग्रही प्राधान्यक्रम असला पाहिजे असे क्राफ्ट म्हणतात. कारण स्त्रिया या समाजाच्या जडणघडणीत पूर्णत: सहभागी असतात. मेरी ऊलस्टोन क्राफ्ट यांनी रूसोच्या 'Philosophy Of Education' या ग्रंथात स्त्रियांच्या संदर्भात जो विषय मांडला होता तो म्हणजे, स्त्रियांसाठी कला आणि शृंगार याचेच शिक्षण दिले पाहिजे तर पुरुषांसाठी विवेकी शिक्षण असले पाहिजे असे म्हटले होते. क्राफ्ट यांनी रूसोच्या या विचारांवर टीका करून स्त्रियांसाठी विवेकी शिक्षणाचा आग्रह धरला.

(७) पुरुषी अधीनतेचा विरोध: जे. एस. मिल आणि टेलर यांनी आपल्या ग्रंथातून असे विचार मांडले आहेत की समाजामध्ये स्थित असणाऱ्या रूढी,

Scanned with CamScanner

प्रथा, परंपरांमुळे स्त्रिया या पुरुषांच्या अधीन राहून घरातच बंदिस्त झाल्या आहेत. स्त्रियांची यातून मुक्तता व्हावी, पुरुषाच्या बंधनातून, अधीनतेथून त्यांची मुक्तता व्हावी याचा आग्रह या विचारवंतांनी धरला आहे. मील आणि टेलर यांच्या मते, स्त्रियांना पुरुषांबरोबर समान शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिली पाहिजे याचा ते आग्रह धरतात. बेटी फ्रीडन यांनी 'स्त्रीत्वाचे गुढ' या ग्रंथात स्त्रियांनी घराबाहेर पडून "Super women' बनण्याचा प्रयत्न करावा असे सुचविले आहे. कारण त्यावेळी अमेरिकेतील मध्यमवर्गीय स्त्रियांना पुरुषांच्या आधिन राहून घरामध्येच तुरुंगवासातील यातनांचा प्रत्यय येत होता. याला विरोध करण्यासाठी उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंतांनी स्त्रीयांनी पुरुषांच्या अधीन राहावे याचा विरोध करतात. फ्रीडनच्या मते, स्त्रियांनी सुद्धा परिस्थितीनुरूप आणि वेळेच्या दृष्टीने लवचिक कामे स्वीकारावीत असेही धोरण त्यांनी सुचविले होते.

(८) पुरुष द्वेषी राजकारण अमान्य: उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंतांना स्त्रियांचे पुरुष-द्वेषी राजकारण मान्य नाही. पुरुषवादाला विरोध हा उदारमतवादी स्त्रीवादाचा आधार आहे. बेटी फ्रीडन यांनी 'The Second Stage' या ग्रंथात असे म्हटले आहे की, स्त्रीवादी चळवळीने पुरुषांच्या सहकार्यानेच आपली चळवळ पुढे नेली पाहिजे असा सल्ला फ्रीडन देतात.२६ ऑगस्ट १९७० ला न्यूयॉर्क येथे बेटी फ्रीडन यांनी असे जाहीर केले की, आपल्या आंदोलनामध्ये पुरुष ही सहभागी आहेत. सर्व पुरुष आपले शत्रू नाहीत. आपल्या मुख्य शत्रू हा आत्मविश्वासाचा अभाव आहे. स्त्री प्रश्न सोडवताना समाजाला सोबत घेण्याचा विचार बीटी फ्रीडन यांना महत्त्वाचा वाटतो. उदारमतवादी स्त्रीवादाची अशी धारणा आहे की सार्वजनिक जीवनातील समान हक्क व समान संधी प्राप्त झाल्यास स्त्रिया जवळपास सर्व समस्येतून मुक्त होतील. पुरुषांच्या बरोबरीने आत्मविश्वासाने स्त्रिया जगू लागतील. त्यामुळे उदारमतवादी स्त्रीवाद स्त्रियांना समान पातळीवर शिक्षण, संपत्ती, मताधिकार, रोजगार इत्यादी हक्कांचे समर्थन करतो. उदारमतवादी स्त्रीवादी वैधानिक समतेचा विशेष आग्रह धरतात. उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंतांचा विवेक वादावर, सामाजिक न्याय धिष्ठीत कायदा व्यवस्थेवर तसेच वैधानिक प्रबंधनावर अधिक विश्वास आहे. हे सर्व जर स्त्रियांना प्राप्त झाले तर स्त्री ही पुरुषांच्या दास्यत्व यातून मुक्त होईल असे ते म्हणतात.

Scanned with CamScanner

सारांश:

अशाप्रकारे वरील सर्व उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंतांनी आपल्या दृष्टिकोनातून या स्त्रीवादी प्रकाराचे विवेचन केले आहे. या सर्व स्त्रीवादी विचारवंतांच्या मते उदारमतवादी स्त्रीवाद हा स्त्रियांच्या विकासासाठी, उन्नतीसाठी, प्रगतीसाठी आणि तिला समान हक्क आणि अधिकार प्राप्त करून देण्यासाठी अधिक भूमिका पार पाडू शकतो. उदारमतवादी स्त्रीवादी विचारवंतांनी स्त्रियांच्या राजकीय हक्क आणि अधिकार, समान दर्जाचा पुरस्कार, विवेका धिष्टीत राजकारणाचा आग्रह, पुरुष द्वेषी राजकारणाला विरोध, पुरुषी अधीनतेचा विरोध इत्यादी सर्व विचारांमधून आपले उदारमतवादी स्त्रीवादी विचार प्रगट केले आहेत. उदारमतवादी स्त्रीवादी विचार सक्षम करण्यामध्ये जॉन लॉक, जे. एस. मिल, मेरी उलस्टोन क्राफ्ट, बेटी फ्रीडन इत्यादी विचारवंतांचे योगदान अतुलनीय आहे. या विचारवंतांच्या विचारांचा व दृष्टिकोनाचा विचार केल्याशिवाय उदारमतवादी स्त्रीवादाची चर्चा करता येणार नाही. या विचारवंतांनी मांडलेल्या विचारा मुळे आज जगभर उदारमतवादी स्त्रीवादी चळवळ सर्वत्र पसरलेली पहावयास मिळते.

संदर्भ ग्रंथ:

रासम,व्ही.(२०१६). स्त्रीवाद आणि स्त्रीवादी चळवळ. research gate.publication.

टिकेकर. ए.(२०२०) उदारमतवादाचा उदयास्त. दैनिक लोकसत्ता (१७ ऑगस्ट २०२०)

भागवतं. व्ही.(२००८). स्त्रीवादी सामाजिक विचार. पुणे, डायमंड पब्लिकेशन्स.

मेनन, एन.(२००१).नारीवादी राजनीतिः संघर्ष एवम मुद्दे. दिल्ली, हिंदी माध्यम कार्यालय निर्देशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय.

गोटे, एस.(२००४). महिला सबलीकरण स्वरूप व समस्या. औरंगाबाद, वरद पब्लिकेशन्स.

शर्मा, एम.(२००९).भारतीय राजनीति में महिलाओं का योगदान. जयपुर, राज प्रकाशन.

Shende. K.(2018).Gender and society.(Edt.).Nanded, Peoples College Nanded.

□□□

Scanned with CamScanner

भारतीय लोकशाहीची वाटचाल

The Trajectory of Indian Democracy

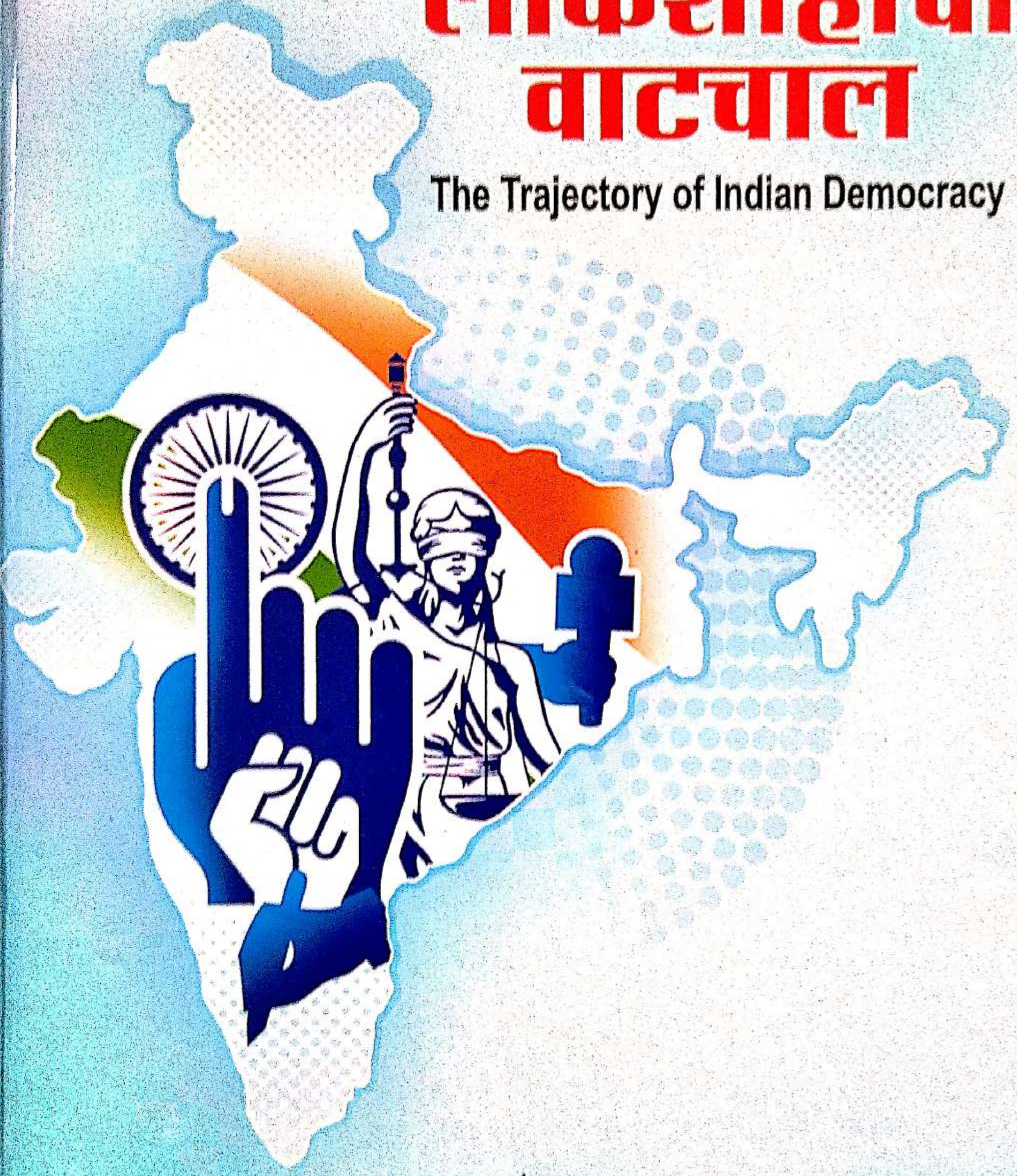

- संपादक -

डॉ. हनुमंत कुरकुटे । डॉ. वसंत खरात । डॉ. श्रीकांत देशमुख

Scanned with OKEN Scanner

अथर्व पब्लिकेशन्स

भारतीय लोकशाहीची वाटचाल

The Trajectory of Indian Democracy

© सर्व हक्क सुरक्षित

P Book ISBN : 978-93-90288-92-2

पुस्तक प्रकाशन क्र. ८०२

प्रकाशक

युवराज भटू माळी

अथर्व पब्लिकेशन्स

धुळे : १७, देविदास कॉलनी, वरखेडी रोड, धुळे- ४२४००१.

संपर्क : ९४०५२०६२३०

जळगाव : शॉप नं. २, नक्षत्र अपार्टमेंट, शाहूनगर हौसिंग सोसायटी,

तेली समाज मंगल कार्यालयासमोर, जळगाव- ४२५००१.

संपर्क : ०२५७-२२३९६६६, ९७६४६९४७९७

ई-मेल : atharvapublications@gmail.com

वेबसाइट : www.atharvapublications.com

प्रथमावृत्ती : २६ जानेवारी २०२१ **अक्षरजुळवणी :** अथर्व पब्लिकेशन्स

मूल्य : १५९५/-

E-Book *available on*

amazon.in ▪ GooglePlayBooks ▪ atharvapublications.com

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी - फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या व लेखकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

या पुस्तकात प्रसिद्ध झालेली मते संपादक आणि प्रकाशक यांना मान्य असतीलच असे नाही. या पुस्तकात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या लेखातील लेखकांची मते ही त्यांची वैयक्तिक मते आहेत, तसेच शोधनिबंधाची जबाबदारी ज्या - त्या लेखकांवर राहील.

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

- प्रस्तावना ०१
  - प्राचार्य डॉ. पी. डी. देवरे
- संपादकीय २५
  - डॉ. हनुमंत कुरकुटे, डॉ. वसंत खरात, डॉ. श्रीकांत देशमुख
- भारतीय संविधानातील मूल्यव्यवस्था आणि लोकशाहीची वाटचाल..........२७
  - प्राचार्य डॉ. व्ही. एल. एरंडे
- सेंद्रिय राजकीय नेतृत्व ४५
  - प्राचार्य डॉ. प्रमोद पवार
  - डॉ. सुनील नेवे
- भारतीय लोकशाही आणि आरक्षणाचे राजकारण ६१
  - प्रा. डॉ. रवींद्र पांडुरंग भणगे
- अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि लोकशाही..७४
  - प्रा. डॉ. प्रशांत अमृतकर
- भारतीय लोकशाहीची वास्तविकता : एक राजकीय विश्लेषण ७७
  - डॉ. मंगेश गोविंदराव आचार्य
- लोकशाही आणि सुशासनात नागरी समाजाची भूमिका ८२
  - प्रा. डॉ. प्रभाकर ग. जाधव
- लोकशाही व समाजमाध्यमे ८६
  - प्रा. डॉ. सुवर्णा गुडगे-बेनके
- भारतीय लोकशाहीतील जातींचा प्रभाव ९१
  - प्रा. डॉ. बाबासाहेब त्रिंबक मोताळे
- सार्वजनिक धोरणाची खासगीकरणाकडे झालेली वाटचाल : लोकशाहीसमोरील आव्हाने...९५
  - प्रा. डॉ. श्रीनिवास भोंग
- महात्मा गांधीजींना अभिप्रेत असलेली भारतीय लोकशाही............................१०२
  - प्रा. एकनाथ ज्ञानदेव खरात

Scanned with OKEN Scanner

- जागृत मतदार लोकशाहीचा आधार ११०
  – डॉ. हनुमंत कुरकुटे
- भारतीय लोकशाहीसमोरील नागरी सहभागाचे आव्हान.............................. ११७
  – प्रा. डॉ. वसंत आबासाहेब खरात
- भारतीय लोकशाहीची वाटचाल आणि आव्हाने १२१
  – डॉ. श्रीकांत देशमुख
- डॉ. आंबेडकर : लोकशाही तत्त्वज्ञानाचा अन्वयार्थ.................................. १२७
  – प्रा. डॉ. विजय तुंटे
- भारतीय लोकशाहीमध्ये वृत्तवाहिन्यांचे अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य १३४
  – प्रा. सुजाता बळवंत शिरोडे
- भारतीय लोकशाही आणि आघाड्यांचे राजकारण १३८
  – प्रा. शरद बाबुराव सोनवणे
- भारतातील एकपक्ष प्रभुत्व पद्धती आणि विरोधी पक्ष १४३
  – प्रा. तानाजी संभाजी माने
- भारतीय लोकशाही आणि दिशाहीन मीडिया.. १४८
  – डॉ. संतोष संभाजी डाखरे
- प्रसारमाध्यमांची नैतिकता आणि लोकशाही १५२
  – प्रा. डॉ. विश्वनाथ आत्माराम दरेकर
- भारतीय मतदारांच्या वर्तनाला प्रभावित करणाऱ्या घटकांचे चिकित्सक अध्ययन १५८
  – प्रा. डॉ. नितीन तुळशीराम कन्नोजवार
- भारतीय लोकशाहीमध्ये डॉ. आंबेडकरांची भूमिका १६५
  – डॉ. संजय शंकरराव दारवंडे
- जागतिकीकरणाचा भारतीय प्रशासनावर पडलेला प्रभाव.............................. १६९
  – डॉ. गणेश गिरी
- डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे लोकशाहीविषयक विचार १७३
  – प्रा. एन. व्ही. नागरे

Scanned with OKEN Scanner

भारतातील एकपक्ष प्रभुत्व पद्धती आणि विरोधी पक्ष

– प्रा. तानाजी संभाजी माने
राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, लोकमान्य महाविद्यालय,
वरोरा, जि. चंद्रपूर

प्रस्तावना

स्वतंत्र भारताने संसदीय शासनपद्धतीचा स्वीकार केला. भारतासाठी भूतकाळ, वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ या तिन्ही दृष्टींनी संसदीय शासनपद्धती योग्य आहे, असे संविधानकर्त्यांना वाटले. म्हणून या शासनपद्धतीचा स्वीकार करण्यात आला. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा संसदीय लोकशाहीवर विशेष भर होता. त्यांना या शासनपद्धतीची भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या संदर्भात असलेल्या उपयोगितेची जाणीव होती. त्यांच्या मते, संसदीय शासनपद्धती हीच व्यक्तीच्या अंगी आत्मनिर्भरता, उपक्रमशीलता व जबाबदारीची जाणीव निर्माण करू शकते. सहकार्य, शिस्त व समर्पणादि गुणांचा विकास करू शकते. संसदीय लोकशाहीच मानवी जीवनाच्या प्रवाही स्वरूपाशी सुसंगत ठरते. कारण, रक्तपात न घडविता सामाजिक आणि आर्थिक क्षेत्रात मूलभूत स्वरूपाचे बदल घडवून आणण्याचा मूलमंत्र फक्त तिलाच अवगत असतो.[१]

लोकशाही व्यवस्थेच्या निर्मितीचा स्वाभाविक परिणाम म्हणून राजकीय पक्षांच्या आणि पक्षपद्धतीच्या उदयाकडे पाहिले जाते. असे असले तरी राजकीय पक्षांचा आणि पद्धतीचा उदय हे आधुनिक काळातील सर्व राज्यव्यवस्थांमध्ये दिसून येणारे समान स्वरूपाचे लक्षण आहे. कारण, आधुनिक काळातील शासनव्यवस्थेचे व्यवस्थित पद्धतीने संचालन करण्यासाठी राजकीय पक्ष असणे ही राज्यव्यवस्थेची गरज झाली आहे. प्रातिनिधिक लोकशाहीच्या उदयाबरोबरच त्यास पूरक असणाऱ्या काही संस्था काळाच्या ओघात उदयास आल्या, त्यापैकीच एक महत्त्वपूर्ण संस्था म्हणून राजकीय पक्षांचा उल्लेख केला जातो. लोकशाही शासनपद्धतीत राजकीय पक्षांचे स्थान अतिशय महत्त्वपूर्ण मानले जाते. म्हणून राजकीय पक्षाला प्रातिनिधिक लोकशाही क्रियान्वियत करणारी यंत्रणा असे संबोधले जाते. राजकीय पक्षांच्या अर्थ व स्वरूपाबाबत असे म्हणता येईल की, 'एका विशिष्ट धोरणावर विश्वास असणारे लोक आणि ते धोरण प्रत्यक्षात आणण्याच्या दृष्टीने कार्य करणारे लोक संघटितरीत्या एकत्र येतात व आपला पक्ष निर्माण करतात. म्हणून राजकीय पक्ष ही विशिष्ट स्वरूपाची राजकीय रचना आहे.'[२] प्रस्तुत लेखात भारतातील पक्षपद्धतीचा उदय, विकास आणि भारतातील एकपक्ष प्रभुत्व पद्धतीचा विरोधी पक्षावर पडलेल्या प्रभावाचे अध्ययन करण्याचा अल्पसा प्रयत्न केला आहे.

भारतातील पक्षपद्धतीचा उदय व विकास

भारतीय पक्षपद्धतीबाबत असे म्हटले जाते की, भारतातील राजकीय पक्ष हे पाश्चात्य देशांप्रमाणे क्रमशः संघटित झाले नाहीत. कारण, ब्रिटिश भारतात विविध पक्ष निर्माण होण्यासाठी आवश्यक वातावरणाची निर्मिती होऊ शकली नाही. येथील नेतृत्वासमोर ब्रिटिशांच्या गुलामीतून मुक्तता करून घेणे, हाच एकमेव उद्देश होता. या उद्देशाच्या प्राप्तीसाठी भारतीय समाजव्यवस्थेतील विविध विचारप्रवाहांच्या नेतृत्वाने इंडियन नॅशनल काँग्रेसची स्थापना केली. सुरुवातीला या काँग्रेसचे स्वरूप दबावगटासारखेच होते. कालांतराने राष्ट्रीय मुक्ती चळवळीचे आणि स्वातंत्र्योत्तर काळात खऱ्या अर्थाने राजकीय पक्षाचे स्वरूप प्राप्त झाले. स्वातंत्र्यपूर्व काळात व स्वातंत्र्योत्तर काळात काँग्रेसमधून विविध गट पडून बाहेर वेगवेगळ्या राजकीय पक्षांची निर्मिती झाली. भारतातील राजकीय

Scanned with OKEN Scanner

पक्षांच्या आणि पक्षपद्धतीच्या उदयाबाबत रिचर्ड एल. पार्क यांनी आशियासंबंधी काढलेले उद्गार यथायोग्यपणे लागू ठरतात. ते म्हणतात, स्वातंत्र्य चळवळ एकूणच पाश्चात्य धर्तीच्या पक्षपद्धतीला जन्म देण्यास प्रतिकूल ठरते. साम्राज्यवादी सत्ताधीशाला विरोध करण्यासाठी व स्वातंत्र्यप्राप्तीसाठी सगळे गट कटिबद्ध होऊन एका संघटित संघटनेत जमतात. पुन्हा स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर ते फुटतात. त्यांच्यातून लहान-लहान राजकीय वर्तुळे निर्माण होतात.'

स्वतंत्र भारतातील पक्षपद्धतीचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य म्हणजे बहुपक्ष पद्धती होय. असे असले तरी एकपक्ष प्रभुत्व पद्धती हे भारतीय पक्षपद्धतीचे व्यवच्छेदक लक्षण मानले जाते. कारण, स्वातंत्र्योत्तर काळात अधिकाधिक काळ हा केंद्रात व राज्यात एकाच पक्षाचे प्रभुत्व होते. स्वतंत्र भारतात पक्षपद्धतीचा विकास ज्याप्रकारे झाला, त्यातून पहिल्या काही दशकांत काँग्रेस या एकाच पक्षाची पकड भारतीय राजकारणावर राहिली. याचा उल्लेख काही अभ्यासकांनी 'एकपक्षीय वर्चस्व पद्धत' केला आहे, तर काहींनी काँग्रेसची भारतीय राजकारणावरील सर्वव्यापी पक्ष पकड लक्षात घेऊन त्याचे वर्णन 'काँग्रेस व्यवस्था' असे केले आहे.[४] १९५२ ते १९६७ च्या सार्वत्रिक निवडणुकीपर्यंत केंद्रात व राज्यात काँग्रेसची स्थिती ही मजबूत होती. त्यानंतर एकपक्ष प्रभुत्व पद्धतीचा दुसरा टप्पा म्हणजे १९७१ ते १९७७ या कालावधीत काँग्रेसचेच प्रभुत्व असल्याचे दिसून येते. अशाच प्रकारची स्थिती १९८० ते १९८९ या कालावधीत काँग्रेस पक्षाची होती. मात्र, १९८९ पासून ते २०१४ चा कालखंड हा भारतातील विशेषतः केंद्रात आघाडी सरकारचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. मात्र, २०१४ मध्ये पार पडलेल्या सोळाव्या लोकसभेच्या निवडणुकीपासून भारतीय राज्यव्यवस्थेत एकपक्ष प्रभुत्व पद्धतीची पुनर्स्थापना झाल्याचे दिसते. प्रामुख्याने २०१४ च्या लोकसभेतील विजयानंतर अधिकाधिक घटक राज्यांत भारतीय जनता पक्षाची सरकारे स्थापन झाली. त्यानंतर झालेल्या २०१९ च्या सतराव्या लोकसभा सार्वत्रिक निवडणुकीत भारतीय जनता पक्षाला निर्भेळ यश प्राप्त झाले. त्यामुळे एकपक्ष प्रभुत्व पद्धतीच्या दिशेने टाकलेले हे एक मजबूत पाऊल असा या विषयाचा उल्लेख केला जातो.

एकपक्ष प्रभुत्व पद्धतीचा विरोधी पक्षावरील प्रभाव

संसदीय शासनपद्धती हा प्रातिनिधिक लोकशाहीचा एक प्रकार आहे. त्यामुळे या शासनपद्धतीत राजकीय पक्षाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त होणे स्वाभाविक ठरते. मग तो सत्ताधारी राजकीय पक्ष असो की विरोधी पक्ष; या दोन्ही पक्षांचा संसदीय शासनपद्धतीच्या यशस्वितेमध्ये सिंहाचा वाटा असतो. सत्ताधारी पक्ष शासनाचे संचालन करतो, धोरण ठरवितो व त्याची अंमलबजावणी करतो, तर विरोधी पक्ष हा त्यावर नियंत्रण ठेवतो. विरोधी पक्ष म्हणजे, ज्या राजकीय पक्षाला संबंधित सभागृहाच्या १/१० जागांपेक्षा कमी जागा नसतील, त्या पक्षाला विरोधी पक्ष आणि त्या पक्षाच्या नेत्यास 'विरोधी पक्षनेता' असे संबोधले जाते.[५] दुसऱ्या शब्दात सत्तारूढ पक्षाच्या खालोखाल ज्या राजकीय पक्षाला संख्याबळ प्राप्त होते तथा ज्या पक्षाचे जास्तीत जास्त सदस्य विरोधी बाकावर असतील, तो पक्ष विरोधी पक्ष म्हणून कार्य करतो.

संसदीय शासनपद्धतीत विरोधी पक्ष 'जनतेच्या हिताचा पहारेकरी' ही भूमिका पार पाडत असतो. सत्ताधारी पक्षावर विविध संसदीय आयुधांचा वापर करून नियंत्रण ठेवण्याचे कार्य करतो. सत्ताधारी पक्षाचे दोष जनतेसमोर मांडणे, त्याबाबत जनमत जागृत करणे, आवश्यकता भासल्यास सत्ताधारी पक्षावर अविश्वास ठराव मांडणे आणि तो संमत झाल्यास पर्यायी शासन देणे. कारण, विरोधी पक्ष हा भावी सत्ताधारी असतो. यासोबतच जनता आणि शासन यांना जोडणारा दुवा म्हणून कार्य पार पडणे, अशी विविध प्रकारची कार्ये विरोधी पक्षाला करावी लागतात. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी संसदीय लोकशाहीच्या यशस्वितेसाठी आवश्यक घटक म्हणून प्रभावी विरोधी पक्ष असावा, याबाबत भूमिका मांडली होती. त्यांच्या मते, समर्थ सत्ताधारी पक्षाचा इतकाच प्रबळ विरोधी पक्ष संसदेत असणे अत्यावश्यक असते. संसदीय लोकशाहीत विरोधी पक्षाचे केवळ स्वागत होते, एवढेच नाही तर

उचित प्रमाणात सन्मानही केला जातो. सत्ताधारी पक्षाला हुकूमशाही व मनःपूत वर्तनापासून दूर ठेवण्याचे कार्य फक्त खंबीर आणि प्रामाणिक विरोधी पक्षच करू शकतो.[६]

असे असले तरी भारतात एकपक्ष प्रभुत्व पद्धती अधिक काळ राहिली असल्याने, विशेषतः केंद्रात विरोधी पक्ष प्रभावहीन असल्याचे दिसून येते. स्वातंत्र्य आंदोलनातील योगदान, सर्वसमावेशकता आणि पंडित नेहरूंचे नेतृत्व इत्यादी कारणांमुळे लोकसभेच्या पहिल्या तीन सार्वत्रिक निवडणुकांत काँग्रेसला स्पष्ट बहुमत प्राप्त झाले, तसेच काँग्रेसकडून भारतासारख्या नुकत्याच स्वतंत्र झालेल्या राष्ट्राच्या विकासासाठी राष्ट्रीय सहमतीचा सातत्याने पुरस्कार करण्यात आला. त्यामुळे विरोधकांनी प्रामुख्याने समाजवादी पक्षाने विकसनशील देशातील विरोधी राजकारणाच्या मर्यादांचा सिद्धांत स्वीकारला. परिणामी ही भूमिका विरोधी पक्षाच्या विकासाच्या दृष्टीने आत्मघाती ठरली आणि काँग्रेसचे वर्चस्व अबाधित राहिले. याउलट विरोधी पक्ष हा सांस्कृतिक, भाषिक अशा विविध गटांत विभागलेला होता. यामुळे विरोधी पक्ष प्रभावहीन असल्याचे दिसून येते. यासंबंधी पहिल्या लोकसभेतील काँग्रेसचे व विरोधी पक्षांचे संख्याबळ पाहिले, तर ही बाब अधिक स्पष्ट होईल. पहिल्या लोकसभेत काँग्रेस पक्षाच्या सदस्यांची संख्या ३६४ इतकी प्रचंड होती व विरोधी पक्षांपैकी साम्यवाद्यांची संख्या ३५, नॅशनल डेमोक्रॅटस ३१, अपक्ष (स्वतंत्र गटाचे) २६ व प्रजा सोशालिस्ट २३ अशी होती. १६ सदस्य कोणत्या पक्षाचे नव्हते. त्यामुळे विरोधी गट म्हणून कमीत कमी ५० गणसंख्या होऊ न शकल्याने विरोधी पक्षनेत्याचे पद कोणालाच देता आले नाही.[७]

एकंदरीत १९५२ च्या पहिल्या लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीपासून ते १९८४ च्या आठव्या लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीपर्यंत (अपवाद १९७७ ची सहावी लोकसभा निवडणूक) केंद्रात काँग्रेसचीच सत्ता होती. त्यानंतर १९८९ च्या नवव्या लोकसभेपासून ते २००९ च्या पंधराव्या लोकसभेपर्यंत कोणत्याही एका पक्षाला स्वबळावर सत्ता स्थापन करता येऊ न शकल्याने केंद्रात आघाडीचे सरकार स्थापन झाले. मात्र, २०१४ च्या सोळाव्या आणि २०१९, सतराव्या लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत मा. नरेंद्रजी मोदी यांच्या नेतृत्वाखाली अनुक्रमे २८२ व ३०३ जागा प्राप्त करून भारतीय जनता पक्ष हा सत्तारूढ झाला. परिणामी केंद्रात एकपक्ष प्रभुत्व पद्धतीची पुनर्स्थापना झाली. याउलट या दोन्ही निवडणुकांत भारतीय जनता पक्षाला आव्हान देणारा राष्ट्रीय पक्ष काँग्रेसची अवस्था अतिशय दयनीय झाली. या दोन्ही निवडणुकांत काँग्रेसला अनुक्रमे ४४ व ५१ जागा प्राप्त झाल्या. त्यामुळे केंद्रात पुनश्च एकदा विरोधी पक्ष हा दुर्बल झाल्याचे दिसून येते.

भारतात पार पडलेल्या आतापर्यंतच्या लोकसभेच्या सतरा सार्वत्रिक निवडणुकांचे अवलोकन केले असता; असे लक्षात येते की, ज्या-ज्या वेळी केंद्रात एकाच पक्षाचे वर्चस्व प्रस्थापित झाले आहे, त्या वेळी विरोधी पक्षाचा प्रभाव कमी झाला आहे. याचा परिणाम पुढील लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीवर पडतो. म्हणजे या निवडणुकीला एका प्रबळ पक्षाविरुद्ध इतर सर्वच पक्ष अशा प्रकारचे स्वरूप प्राप्त होते. सुरुवातीला काँग्रेसविरुद्ध इतर पक्ष आणि आता भारतीय जनता पक्षाविरुद्ध इतर पक्ष, अशा प्रकारचे निवडणुकांना स्वरूप प्राप्त झाल्याचे दिसून येते. या बदलत्या परिस्थितीबाबत सुहास पळशीकर म्हणतात की, पूर्वी जसा काँग्रेस हा देशभर पसरलेला बलवान पक्ष होता, तशी आज भाजपची स्थिती आहे. एक बलवान पक्ष आणि इतर अनेक त्याचे प्रतिस्पर्धी अशी विषम राजकीय स्पर्धा प्रामुख्याने १९५० ते १९७५ या काळात होती. १९८० च्या दशकातही ती बरीचशी तशीच होती. या अवस्थेला 'एक-प्रबळ पक्षपद्धती' असे म्हटले गेले होते.[८] अशा स्वरूपाच्या निवडणुकांचा असा परिणाम होतो की, या प्रबळ पक्षाचे नेतृत्व करणाऱ्या नेत्यांचे रूपांतर करिश्माई नेतृत्वात होताना दिसते. विशेषतः २०१९ च्या सतराव्या लोकसभेच्या सार्वत्रिक निवडणुकीत भारतीय जनता पक्षाचे मा. नरेंद्रजी मोदी यांच्या नेतृत्वाला अशा प्रकारचे वलय प्राप्त झाल्याचे दिसून येते, तर यापूर्वीच्या मा. पंडित जवाहरलाल नेहरू आणि श्रीमती इंदिरा गांधी यांच्या नेतृत्वाचा उल्लेख करता येईल.

Scanned with OKEN Scanner

भारतातील या एकपक्ष प्रभुत्व पद्धतीमुळे विरोधी पक्षाला प्रभावीपणे आपली भूमिका कधीच पार पाडता आली नाही. सुरुवातीला काँग्रेसच्या प्रभुत्वामुळे त्या पक्षाच्या विघटनातून किंवा इतर राजकीय पक्ष स्थापन झाले. मात्र, त्यांची भूमिका ही प्रभावी विरोधी पक्षाची कधीच राहिली नाही. या विरोधी पक्षाच्या संघटनेआड काँग्रेसचे प्राबल्य आले आणि सद्यःस्थितीत भारतीय जनता पक्षाचे प्राबल्य येत आहे. १९४७ ते १९६७ या काळात देशात काँग्रेसला पर्यायी विरोधी पक्ष वाढू शकला नाही. या कालावधीत सत्ताधारी काँग्रेसच्या एकाधिकारशाहीला आव्हान देण्याऐवजी आपले हितसंबंध जपण्याकडे विरोधी पक्षाचा कल होता. या विरोधी पक्षाची स्थिती अशी बनली होती की, राजकीय पक्ष म्हणून त्यांना काही करता येत नसल्यामुळे दबावगटाचे मार्ग अवलंबून शासनकर्त्या पक्षाकडून स्वतःच्या हितसंबंधांना संरक्षण मिळविण्याचा त्यांचा प्रयत्न असे आणि सत्ताधारी पक्षाच्या प्राबल्यामुळे हेही पुरेशा प्रमाणात साध्य होत नाही, असे या पक्षांच्या प्रत्ययास येई, तेव्हा ते हताश व अगतिक होत.[९] सत्ताधारी पक्षाला सत्तेवरून खाली खेचण्यात सातत्याने अपयश आल्याने विरोधी पक्षातील सदस्यांचे खच्चीकरण होते. अशा वेळी विरोधी पक्षातील सदस्यांची आपल्या पक्षावरील निष्ठा कमी होऊन पक्षांतरास सुरुवात होते.

पक्षांतर हे भारतीय पक्ष पद्धतीचे वैशिष्ट्य मानले जाते. पक्षांतराच्या विविध कारणांपैकी सत्ताप्राप्ती तथा आपल्या हितसंबंधाचे रक्षण करणे, हे एक कारण आहे. भारतीय राज्यव्यवस्थेत झालेल्या आतापर्यंतच्या पक्षांतराचे अध्ययन केल्यास असे लक्षात येते की, सामान्यतः हे पक्षांतर विरोधी पक्षाकडून सत्ताधारी पक्षाकडे अधिक होते. १९४७ ते १९६७ या कालावधीत झालेले पक्षांतर हे काँग्रेसच्या दिशेने झाले. १९६७ ते १९७२ पर्यंत झालेल्या पक्षांतराचा फायदा हा विरोधी पक्षांना झाला, तर १९७१ नंतर झालेल्या पक्षांतराचा फायदा काँग्रेसला अधिक झाला.[१०] सातत्याने एकच एक पक्ष सत्तारूढ होत असेल, तर विरोधी पक्षातील सदस्यांची मानसिकता अशी बनते की, सत्ताधारी पक्षात जाऊन आपणास हव्या असलेल्या गोष्टी लवकर प्राप्त होत असतील, तर अमूर्त वैचारिक व तात्त्विक आग्रहासाठी विरोधी पक्षात का राहावे? यामुळे १९६७ पूर्वीच्या बहुतांश पक्षांतराची दिशाही काँग्रेसच्या दिशेने होती. तसेच २०१९ च्या लोकसभेच्या निवडणुकीच्या पार्श्वभूमीवर ही पक्षांतराची दिशा केंद्रात व बहुतांश घटक राज्यांत सत्तास्थानी असलेल्या भारतीय जनता पक्षाच्या दिशेने होती.

समारोप

संसदीय शासनपद्धतीच्या यशस्वितेसाठी समर्थ, सक्षम आणि प्रभावी विरोधी पक्ष असणे आवश्यक आहे; परंतु भारतीय राज्यव्यवस्थेत केंद्रात एक प्रबळ पक्ष पद्धती अधिक काळ राहिल्याने प्रभावी विरोधी पक्ष निर्माण होण्यात विविध अडथळे निर्माण झाले आहेत. त्यामुळे प्रभावहीन विरोधी पक्ष, विरोधी पक्षाला दबावगटाचे स्वरूपप्राप्त होणे आणि एक पक्षाविरुद्ध इतर पक्ष, असे निवडणुकीला स्वरूप प्राप्त होणे, अशा प्रवृत्ती वाढत आहेत.

स्वातंत्र्य आंदोलनात राजकीय पक्षाच्या उदय व विकासाची पार्श्वभूमी तयार झाली. भारतीय पक्षपद्धतीचे बहुपक्ष पद्धतीबरोबरच एकपक्ष प्रभुत्व पद्धत हे एक महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य मानले जाते. याचा परिणाम संसदीय शासनपद्धतीतील विविध घटकांवर पडला आहे. त्यापैकी विरोधी पक्ष हा एक महत्त्वपूर्ण घटक होय. संसदीय शासनपद्धतीत सक्षम विरोधी पक्षाला महत्त्वपूर्ण स्थान असते. मात्र, भारतात एकाच पक्षाचे वर्चस्व अधिक काळ राहिल्यामुळे विरोधी पक्ष प्रभावहीन राहिला आहे. त्याचा परिणाम निवडणुकीच्या स्वरूपावर आणि विरोधी पक्षाच्या कार्यपद्धतीवर झाला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भसूची

१. भास्कर लक्ष्मण भोळे, 'आधुनिक भारतातील राजकीय विचार', पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २००३, पृष्ठ क्र. ८३२.
२. रा. ज. लोटे, 'तुलनात्मक शासन आणि राजकारण', पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २०१०, पृष्ठ क्र. २५६.
३. भास्कर लक्ष्मण भोळे, 'भारतीय गणराज्याचे शासन आणि राजकारण', पिंपळापुरे ॲण्ड कं. पब्लिशर्स, नागपूर, २००३, पृष्ठ क्र. ४०७.
४. प्रकाश बाळ/किशोर बेडकीहाळ (संपा.), 'भारतीय राजकीय व्यवस्था : प्रक्रिया आणि स्वरूप', आंबेडकर अकादमी, सातारा, २००२, पृष्ठ क्र. ५.
५. तुकाराम जाधव/महेश शिरापूरकर, 'भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया', द युनिक ॲकॅडमी, पुणे, २०११, पृष्ठ क्र. १३९.
६. कित्ता क्र. ०१, पृष्ठ क्र. ८३३.
७. माधव गोडबोले, 'जवाहरलाल नेहरूंचे नेतृत्व : एक सिंहावलोकन', राजहंस प्रकाशन, पुणे, २०१४, पृ. क्र. १३९ व १४०.
८. www.loksatta.com/vishesh-news/lok-sabha-election2019-results-analysis-suhas-palshikar
९. कित्ता क्र. ०३, पृष्ठ क्र. ४११.
१०. पुखराज जैन/बी. एल. फडिया, 'भारतीय शासन एवं राजनीति (राज्यो की राजनीति सहित)', साहित्य भवन पब्लिकेशन, आग्रा, २००८, पृष्ठ क्र. ६५३.

Scanned with OKEN Scanner

THE CONTRIBUTION OF SOCIAL REFORMERS IN THE NATION BUILDING

Editor

Dr. Gajanan L. Sodnar

Associate professor

Arts, Commerce & Science College,

Maregaon Dist. Yavatmal

EAGLE LEAP

Printers And Publisher Pvt. Ltd.

Publishing Year : Sept. 2021

THE CONTRIBUTION OF SOCIAL REFORMERS IN THE NATION BUILDING

Editor

Dr. Gajanan L. Sodnar

Associate professor

Arts, Commerce & Science College,

Maregaon Dist. Yavatmal

PRINTING & PUBLISH

EAGLE LEAP PRINTER'S AND PUBLISHER PVT. LTD.

Office No. 28, Vishal residency,
Kasarwadi Pune - 411034

Contact : **7083766990 / 8600071634**
Email : eagleleap.pp@mail.com

Publisher

Eagle Leap Printers & Publisher Pvt.ltd

ISBN : 978-81-951599-6-3

PUBLISHING DATE : 05/09/2021

9 788195 159963

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form on by an electronic or mechanical means, including information storage and retrieval systems, without permission in writing from the publisher, except by a reviewer who may quote brief passages in a review.

I N D E X

अ.क्र.	लेखक	विषय	पा.क्र.
१	प्रा. डॉ. जगदीश घन:शाम खरात.	कॉ. श्रीपाद अमृत डांगे व्यक्ती व कार्य	5
२	डॉ. तळणीकर एस. जी.	सामाजिक सुधारणा आणि भुदान अंदोलन	11
३	गजानन भिकाजी फुलसावंगे	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व कामगार चळवळ	20
४	प्रा. किशन काशीनाथ घोगरे	आदिवासी स्त्री आणि आरोग्य	27
५	प्रा. हंबीर राजू मारोती	राष्ट्र उभारणीत छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक कार्य	35
६	प्रा. सुरेश जे भालेराव	राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्रीविषयक काय	40
७	प्रा. कांचन नारायणराव घोटकेकर	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची सामाजिक चळवळ	44
८	प्रा. डॉ. आर. एम. सरपाते	आदिम समाजाच्या विकासात स्वयंसेवी संस्थांची भूमिका	53
९	प्रा. डॉ. शिवदास वि. शिंदे	राष्ट्रनिर्मीतीमध्ये संगीताचे योगदान	60
१०	प्रा. आर. बी. वाघ	गांधीवादी नेतृत्व आचार्य जे.बी. कृपलानी	62
११	प्रा. डॉ. सिध्द्राम किशनराव मुंडे	तुकाराम महाराजाची विठ्ठलभक्ती आणि समाज सुधारणा	66
१२	डॉ. जगदीश दयासागर हेंडवे	प्रार्थना समाजाची कामगिरी	72
१३	प्रा. डॉ. सिध्दार्थ शिवाजी वाठोरे	शेतकरी व शेतमजूराचे कैवारी - डॉ. आंबेडकर	78
१४	प्रा. डॉ. जगदीश घन:शाम खरात	शहीद भगतसिंग भारतीय इतिहासातील एक झंझावात	82
१५	प्रा. डॉ. प्रविण कुलकणी	राष्ट्र उभारणीमध्ये श्रमिक महिलांचे योगदान	87
१६	प्रा. डॉ. राजेश चवरे	वैचारिक लोकराज्यातील लोकराजे 'बाबासाहेब'	91
१७	Dr. Vibha C. Ghodkhande	सावित्रीबाई फुले	99
१८	प्रा. डॉ. कुंभारकर के. जी.	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक लोकशाहीसंबंधी विचार	103
१९	प्रा. डॉ. आर. यु. हिरे	स्त्री जातीचे उध्दारक : महर्षी कर्वे	110
२०	प्रा. डॉ. मिनाक्षी कांबळे	अस्पृश्यतेचे उच्चाटन करण्याचे काम	113
२१	प्रा. डॉ. शंकर हणमंतराव कल्याणे	महात्मा जोतीराव फुले यांचा शेती आणि शेतकरीविषयक विचार	116
२२	प्रा. डॉ. श्रीराम कि. खाडे	सामाजिक क्रांतीच्या प्रणेत्या: सावित्रीबाई फुले	123
२३	प्रा.डॉ. श्रीनिवास एन. पिलगुलवार	'सुधारकाचार्य' गोपाळ गणेश आगरकर यांचे सामाजिक विचार व विचारांची प्रासंगिकता	128

२४	डॉ. विभा प्र. देशपांडे	**राष्ट्र निर्मितीत स्वातंत्र्य वीर, विनायक दामोदर सावरकरांचे योगदान**	134
२५	प्रा. तानाजी संभाजी माने	समाज परिवर्तन आणि राष्ट्रबांधणीतील महात्मा गांधीजींचे योगदान	141
२६	प्रा. डॉ. गजानन एस. फुटाणे	वं. राष्ट्रसंतांचे समाजोध्दारक कार्य	147
२७	अभिनव गजानन फुटाणे	संत गाडगेबाबांचे समाजसुधारणेचे कार्य	156
28	प्रा. डॉ. जीतेन्द्र कुमार पाण्डेय	विन्ध्य क्षेत्र के प्रमुख महिला स्वतंत्रता सेनानियों का योगदान	164
29	प्रा. डॉ. चौधरी जे. ए.	डॉ. बाबासाहब अंबेडकर जी का सामाजिक आन्दोलन	170
30	Dr. Ashok B . Yawale	Arundhati Roy: A Controversial Voice In Indian Literature	172
31	Dr. Dinesh A. Gundawar	Contribution Of Social Reformers To The Society, Religion And Literature	179
32	Prof. Lithiv Arshini. C	Contributions Of WomenSocial Reformers : Unknown Phase To Known Face	186
33	Prof. M. Pranov V. Arjun	Gender Based Exclusion – Its Effects	193
34	Prof. Ninad Vijay Jadhav	Padmashree Annasaheb Pandurang Dharmaji Jadhav Contributions In The Field Of Education.	200
35	Dr. B. J. Mundhe	Role Of Kranti Jyoti Savitribai Phule And Her Contribution To Education	208
36	Dr. B. J. Mundhe	Role Of Mahatma Phule As A Social Reformer In Women Education	215
37	Mr. Vijay Bhagat.	The Role Of Dr. B. R. Ambedkar In Nation Building And National Integration	223

25 समाज परिवर्तन आणि राष्ट्रबांधणीतील महात्मा गांधीजींचे योगदान

Author
प्रा. तानाजी संभाजी माने
लोकमान्य महाविद्यालय वरोरा, जी. चंद्रपुर
मो. नं. - 9765223863

प्रस्तावना:—

परिवर्तनशीलता हा निसर्गाचा नियम आहे. मानवी विकासाचा इतिहास हा या परिवर्तनाचा परिपाक म्हटला तर वावगे ठरणार नाही. प्राचीन ते आधुनिक मानवी समाजापर्यंत विकसित, औद्योगिक, आधुनिक आणि संकीर्ण अशा समाजापर्यंत सर्वच आकाराच्या आणि प्रकाराच्या समाजामध्ये सातत्याने परिवर्तन घडून आली आहेत, येत आहेत. परिवर्तन हे मानवी समाजाचे व्यवच्छेदक लक्षण मानले जाते. म्हणजेच कोणताही समाज पूर्णत: स्थिर स्वरूपात कधीही राहू शकत नाही. सामाजिक परिवर्तनाची प्रक्रिया ही गुंतागुंतीची आहे. म्हणजेच अनेक कारणाच्या परस्परांशी होत असलेल्या आंतरक्रियेतून सामाजिक परिवर्तन होत असते. सामाजिक परिवर्तनासाठी भौतिक परिस्थिती, लोकसंख्येतील बदल, सामाजिक—सांस्कृतिक घटकांबरोबरच काही प्रभावी व्यक्तिमत्व हा घटकही कारणीभूत ठरतो. “काही प्रभावी व्यक्तिमत्व ही सामाजिक परिवर्तनात अत्यंत महत्त्वाची भूमिका पार पाडतात. अशी व्यक्तिमत्वे समाजात परिवर्तन घडवून आणण्यात पुढाकार घेतात आणि इतर हजारो लोकांना परिवर्तनासाठी प्रेरणा देतात.” (साळुंखे:२०१०) भारताच्या संदर्भात सांगावयाचे झाल्यास राष्ट्रपिता महात्मा गांधी, राजाराम मोहन रॉय, महर्षी कर्वे, महात्मा ज्योतिबा फुले, राजर्षी छत्रपती शाहू महाराज, पंडित जवाहलाल नेहरू, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आदी महनीय व्यक्तिमत्वाचा उल्लेख करता येईल. या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वांनी भारतीय समाजातील परिवर्तनाला योग्य दिशा देऊन आधुनिक भारताच्या जडणघडणीत महत्त्वाचे योगदान दिले आहे.

महात्मा गांधी एक क्रांतिकारक व्यक्तिमत्व होते. युगा—युगातून समस्त मानवजातीच्या कल्याणासाठी अवतरीत होणाऱ्या थोर संतापैकी ते एक महान व्यक्तिमत्व होते. त्यांच्या विचारांचा आवाका प्रचंड आहे. त्यांच्या विचारांचा आवाका हा राजकारण, अर्थकारण, कायदा, आरोग्य, शेती, लघुउद्योग, अस्पृश्यता, दारूबंदी, शिक्षण यासोबतच वैयक्तिक पातळीवरील आत्मशांतीपासून ते विश्वशांतीपर्यंत तसेच खेडेगावापासून ते संपूर्ण विश्वापर्यंतच्या विचाराने व्यापला आहे. महात्मा गांधींनी तत्कालीन सामाजिक स्थितीचे व्यवस्थित विश्लेषण करून समाजजीवनाच्या मूळ अधिष्ठानाचा स्वयंप्रज्ञेनुसार शोध घेत समाजपरिवर्तनाचे शास्त्र प्रस्थापिले आहे. यातील महत्त्वाची बाब म्हणजे स्वत: क्रियाशील राहून समाज जीवनासमोर क्रांतीचा वस्तुपाठ घालून दिला. महात्मा गांधीजींच्या नेतृत्वाचे मूल्यमापन करताना प्रा. योहान यांनी मत मांडले आहे की, “गांधींच्या विचारांची जगाला भविष्यकाळातही गरज भासणार आहे. ...

.. गांधीजींच्या खेड्याला जगाच्या अनेक भागात नगरपालिका म्हणून ओळखले जाते. त्यांच्या पंचायतीला ‘स्थानिक सरकार’ असेही संबोधतात आणि सत्याग्रह व सर्वोदय यांच्याकडे जाणाऱ्या भविष्यातील व्यवस्थेचा पाया असू शकेल. इलेक्ट्रॉनिक माध्यमातून लोकांचा एकमेकांशी संपर्क साधला जाण्याने जग जवळ येऊन गांधींच्या महासागराच्या आवाक्यात येईल. ..... सर्व जग हे एक कुटुंब आहे..... गांधींनी तो मार्ग दाखवला आहे आणि तो मार्ग हेच खरे साध्य आहे.” (नाझरेथ:२०१४) एकंदरीत महात्मा गांधीजींच्या विचारातुन राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक, कृषी अशा विविध क्षेत्रातील बदलास आणि राष्ट्र उभारणीस चालना मिळाल्याचे दिसून येते.

समाज परिवर्तन आणि राष्ट्र बांधणीतील महात्मा गांधीजींच्या योगदानाचे विश्लेषण:—

सामाजिक परिवर्तन हे सर्व मानवी जीवनाचे एक महत्त्वाचे लक्षण मानले जाते. विभिन्न प्रकारच्या समाजातील परिवर्तनाची गती आणि प्रमाण यात फरक असू शकतो. मात्र व अपरिवर्तनशील समाज सापडणे अशक्य आहे. भारतातील सामाजिक परिवर्तनाच्या प्रक्रियेला प्रभावित करणाऱ्या घटकांपैकी प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाचा विचार केला तर महात्मा गांधीच्या व्यक्तिमत्त्वाला निश्चितच अग्रक्रम द्यावा लागेल. संयुक्त राष्ट्राच्या म्बवेवब चेंबरमध्ये पंतप्रधान नरेंद्र मोदींनी भाषण करताना म्हटले की, “महात्मा गांधींनी परिवर्तन घडवले हे तर सर्वांनाच माहित आहे. परंतु लोकांनी स्वत:हून परिवर्तन घडवून आणावे यासाठी त्यांनी लोकांची आंतरिक शक्ती जागृत केली.” (ीजजचेध्ध्. चउपदकपं.हवअ.पदरू२०१९) महात्मा गांधींनी सत्य, अहिंसा, सत्याग्रह, विश्वताची संकल्पना, सर्वोदय, विकेंद्रित अर्थव्यवस्था, ग्रामस्वराज्य, मूलगामी शिक्षण आणि सेंद्रिय शेती इत्यादी बाबत साकल्याने विचार व चिंतन केले आहे. त्यांच्या विचारांचा आणि त्यांच्या कृतिशील व्यक्तिमत्त्वाचा तत्कालीन भारतीय व्यवस्थेवर तर प्रभाव पडला आहे. त्यांच्या नंतरच्या काळात सुद्धा राज्य, समाज, अर्थ, शिक्षण, शेती, आरोग्य, स्वच्छता अशा विविध क्षेत्राला मार्गदर्शक ठरले आहे. ते पुढील प्रमाणे पाहता येईल.

अ) ग्रामविकासाची संकल्पना:—

महात्मा गांधीजीवर थोरोच्या विचाराचा प्रभाव होता. त्यांनी थोरोच्या विचारांपासून प्रेरणा घेऊन पारंपरिक भारतीय समाज व्यवस्थेची नैतिक तत्त्वांच्या आधारे आमूलाग्र पुनर्बांधणी करण्याचा निश्चय केला आणि संपूर्ण भारतीय जनमानसाचा विकास करण्यासाठी ग्राम विकासाची कास धरली. त्यांनी ग्रामविकासाकडे आर्थिक साम्राज्यवादावरील उपाय म्हणून पाहिले होते. “भारतातील मध्ययुगीन ग्रामव्यवस्था समताधिष्ठित व लोकसत्ताक होती. आधुनिक काळात तिचा ऱ्हास झालेला आहे. तिच्यात शिरलेले दोष काढून टाकून तिचे पुनरुज्जीवन केल्याशिवाय ती नव्या आदर्शवादी समाजव्यवस्थेला पायाभूत होऊ शकेल अशी गांधीजींची धारणा होती.” (पंडित:२००६) ब्रिटिशांच्या गुलामीतून मुक्ततेची चाहूल लागताच महात्मा गांधींनी ‘खेड्याकडे चला’चा नारा दिला. म्हणजेच ब्रिटिशांना भारतातून घालून देण्याबरोबरच विकसित सर्वसमावेशक समाजाची निर्मिती करण्याचे उराशी बाळगलेल्या स्वप्नांची पूर्तता करण्यासाठी महात्मा गांधींनी जी विकासाची योजना सादर केली ती योजना म्हणजे ग्रामविकासाची संकल्पना होय. यात राजकीय विकेंद्रीकरणाचा घटक महत्त्वाचा होता. महात्मा गांधीजी प्रातिनिधिक लोकशाही ऐवजी जनतेचा सहभाग असणारी लोकशाही व्यवस्था कशी निर्माण करता येईल, याबाबत आग्रही होते. एकंदरीत

गावातील लोकांच्या हाती गावची सत्ता असावी, गावकऱ्यांनी गावाच्या विकासाचा अग्रक्रम ठरवावा, त्यासाठी योजना तयार करावी, निधी उभारावा आणि लोकसहभागातून कार्य पूर्ण करावीत अशी त्यांची ग्रामविकासाची संकल्पना होती.

स्वातंत्र्योत्तर काळात पंचायतराजच्या वाटचालीचा आढावा घेतला तर लक्षात येईल की, संविधान सभा, केंद्र शासन आणि राज्य शासन इत्यादी स्तरावरून महात्मा गांधींच्या ग्रामविकासाची संकल्पना प्रत्यक्षात आणण्यासाठी विविध योजना सुरू करण्यात आल्या. संविधानातील मार्गदर्शक तत्वावर महात्मा गांधीजींच्या विचारांचा प्रभाव स्पष्टपणे दिसून येतो. त्यातीलच एक भाग म्हणजे त्यांच्या ग्राम विकासाच्या संकल्पनेला चालना देण्यासाठी व घटकराज्य शासनाने आपल्या क्षमतेनुसार ग्रामपंचायतीची निर्मिती करावी यासाठी संविधानाच्या कलम ४० नुसार तरतूद केली आहे. ग्रामपंचायतीच्या निर्मितीची जबाबदारी राज्य शासनावर सोपवली आहे. या सोबतच गांधीजींच्या ग्रामविकासाच्या संकल्पनेला प्रत्यक्षात आणण्यासाठी विविध योजना सुरू करण्यात आल्या. त्यातील महत्त्वपूर्ण योजना म्हणजे 'सामुदायिक विकास योजना' होय. लोकसहभागातून गावाचा विकास हा महात्मा गांधीजींच्या ग्रामीण विकासाचा पाया होता. हा विकास साध्य करण्यासाठी केंद्र शासनाने सामुदायिक विकास कार्यक्रमाची घोषणा केली. "महात्मा गांधीजींच्या ग्रामसुधारणेच्या कार्याशी सामूहिक विकास कार्याचे जवळचे नाते असल्यामुळे २ ऑक्टोंबर १९५२ हा दिवस या कार्यक्रमाचा शुभारंभ करण्यासाठी निवडण्यात आला." (बंग:२००५) या योजनेला अधिक वेळ देण्याकरिता 'राष्ट्रीय विस्तार सेवा योजना' या नावाने आणखी एक कार्यक्रम सुरू केला.

वरील दोन्ही योजनाच्या मूल्यमापनासाठी श्री. बलवंतराव मेहता समिती गठीत केली. या समितीच्या शिफारशी प्रमाणे प्रत्येक गावाचा कारभार गावातील लोकांच्या हाती देण्यासाठी म्हणजेच लोकशाही विकेंद्रीकरणासाठी गावात संस्थांची निर्मिती केली गेली. अशा पहिल्या संस्थांचे उद्‌घाटन पंतप्रधान पंडित नेहरू यांच्या हस्ते २ ऑक्टोबर १९५९ रोजी राजस्थान मधील नागोर येथे करण्यात आले. या प्रसंगी पंडित नेहरू म्हणाले की, "प्रत्यक्ष जबाबदारी सोपवून आणि ती जबाबदारी पार पाडण्यासाठी लागणारी साधन सामुग्री उपलब्ध करून दिली तरच त्यांच्यामध्ये (ग्रामसंस्था) पंचायतराज यशस्वी करण्यासाठी आवश्यक असलेली योग्यता निर्माण करता येईल. ग्रामपातळीवरील या संस्थांना तशी योग्यता प्राप्त झाली की पंचायतराज (महात्मा गांधीजी राम राज्य म्हणत) हे अंतिम ध्येय साध्य होईल." (बंग:२००५) यावरून आपणास असे म्हणता येईल की, आज मितीस संपूर्ण भारतात पंचायतराजच्या माध्यमातून महात्मा गांधीजींची ग्रामविकासाची संकल्पना साकारली जात आहे. ७३ व्या घटनादुरुस्तीने या पंचायतराज संस्थांना घटनात्मक दर्जा देण्यात आला. तसेच प्रत्येक गावासाठी ग्रामसभा अनिवार्य करून तिला अधिक अधिकार देण्यासंबंधीचे निर्देश घटकराज्य विधिमंडळांना केंद्राने दिले. यातून महात्मा गांधीजींना अपेक्षित असलेली सामूहिक नेतृत्वाची संकल्पना साकार होताना दिसत आहे. म्हणजेच पंचायतीचा कारभार गावातील लोकांच्या माध्यमातून चालवावा, फक्त पंचाची निवड करण्यापुरती गावकऱ्यांची भूमिका मर्यादित नसावी तर गावातील प्रत्येक कामाच्या निर्धारामध्ये जनतेचा सहभाग असावा, अशी गांधीजींची अपेक्षा होती. वरील विवेचनावरून स्पष्ट

होते की, गांधीजींच्या ग्रामविकासाच्या संकल्पनेमुळे स्वातंत्र्योत्तर काळात सत्ता विकेंद्रीकरणाच्या प्रक्रियेला चालना मिळाली आहे. यातूनच राष्ट्र उभारणीतील महत्त्वपूर्ण असलेला घटक म्हणजे नव—नेतृत्वाची जडणघडण होताना दिसत आहे.

आ) शिक्षणविषयक विचार:—

समाज परिवर्तन तथा राष्ट्राच्या उत्थानासाठी मध्ये शिक्षणाचे स्थान महत्त्वपूर्ण मानली जाते. भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनाचे नेतृत्व करताना विविध समाज सुधारकांनी शिक्षणविषयक विचार मांडले आहेत. त्यापैकी महात्मा गांधीजींचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल. रूढ अर्थाने महात्मा गांधीजी शिक्षणशास्त्री नव्हते तरी त्यांच्या शैक्षणिक विचारांना शिक्षण क्षेत्रात पुष्कळ महत्त्व प्राप्त झाले आहे. ऑक्टोंबर १९३७ साली वर्धा येथे पार पडलेल्या शिक्षणविषयक परिषदेत त्यांनी आपले शिक्षणविषयी विचार मांडले. त्यांच्या विचारांना वर्धा शिक्षण योजना, मुलोद्योगी शिक्षण योजना, बुनियादी शिक्षण, नई तालीम अशा विविध नावांनी ओळखले जाते. गांधीजींना शिक्षणात समाजपरिवर्तनाचे सामर्थ्य आहे, असा विश्वास होता. त्यांनी शिक्षणाच्या योजनेत पुढील घटकांचा पुरस्कार केल्याचे दिसून येते. त्यात शिक्षण मातृभाषेतून दिले जावे. ज्यामुळे अनेक लोकांच्या गरजा पूर्ण होतील, असे शिक्षण दिले जावे. शिक्षण मोफत असावे. शिक्षण व्यवस्थेवर लोकांचा अंकुश असावा इत्यादी. एकंदरीत महात्मा गांधीजींच्या बुनियादी शिक्षण योजनेत स्वावलंबी शिक्षण, विद्यार्थी केंद्रित शिक्षण, स्वाश्रयी शिक्षण, हस्तव्यवसाय शिक्षण, नैतिक शिक्षण व मोफत व सक्तीचे शिक्षण इत्यादीचा समावेश होता. काही अभ्यासकांनी याबाबत असे मत मांडले की, गांधीजींचा शिक्षणविषयक विचार एकीकडे महात्मा फुले यांच्या शिक्षणविषयक धारणांचा विकास होता तर दुसरीकडे वसाहतवादी व भांडवलशाही समाजातील शिक्षण पद्धतीची कठोर समीक्षा होती. म. गांधीजींनी नई तालीम मध्ये श्रमनिष्ठ शिक्षणाला मध्यवर्ती स्थान दिले. त्यांनी शिक्षण हे उत्पादक श्रमाशी निगडित ठेवण्याबाबत आग्रह धरला.

म. गांधीजींना शिक्षणातून मन(भावना), बुद्धी आणि शरीर या तिन्हींचा विकास अपेक्षित होता. त्यांना शिक्षणातील शारीरिक आणि मनोबौद्धिक द्वैत नष्ट करायचे होते. शरीर, बुद्धी व आत्म्याचा समन्वय साधूनच शिक्षणाचा परिपूर्ण विचार होऊ शकतो, हे गांधीजींना आग्रहाने प्रतिपादित करायचे होते. ''गांधीजींनी राष्ट्रीय चळवळीच्या माध्यमातून या राष्ट्रवादी शिक्षणाचा आशयच बदलला. राष्ट्रीय शिक्षण हे शोषित वर्गाच्या प्रश्नांना प्राधान्य देणारे कसे होईल, याची चिंता गांधीजींनी वाहिली. म्हणूनच गांधींचा शिक्षणविचार हा मुक्तदायी राजकारणाचे हत्यार बनले." (सुमंत:२०१६) म. गांधींच्या शिक्षणविषयक विचारांचे महत्व वेळोवेळी अधोरेखित करण्यात आले आहे. भारताचे दुसरे राष्ट्रपती आणि स्वतंत्र भारतात उच्च शिक्षणासाठी व माध्यमिक शिक्षणाची पुनर्रचना करण्यासाठी स्थापन करण्यात आलेल्या आयोगाचे अध्यक्ष डॉ. राधाकृष्णन म. गांधीजींच्या शिक्षणपध्दतीबाबत म्हणतात, ''देशाच्या इतिहासातील आणिबाणीच्यावेळी सुदैवाने आपल्याला गांधीजीसारखा विचारक लाभला. त्यांच्या विचारात काही त्रुटी असतील पण समग्र दृष्टीने विचार केल्यास ही शिक्षण पद्धती विद्यार्थ्यांच्या संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व विकासाला उपयुक्त आहे, हे मान्यच करावे लागेल. त्यांची मुलोद्योगी शिक्षण योजना शिक्षण व्यवस्थेला मिळालेली एक मौलिक देणगी आहे." (सोर:२०१३) १४ जून १९६४ साली स्थापन करण्यात आलेल्या भारतीय शिक्षण आयोगाने केलेल्या

शिफारशीचे अध्ययन केल्यास लक्षात येते की, त्यात मुलोद्योगी शिक्षणातील तत्त्वे मान्य केली आहेत. "शिक्षण पद्धती समाजाच्या गरजा आकांक्षाची सुसंगत असली पाहिजे हा आयोगाने ठिक–ठिकाणी उद्घोषिलेला विचार हाच गांधी शिक्षण विचारांचा गाभा आहे." (शिखरे, संपा:१९६९) वरील स्पष्टीकरणावरून असे लक्षात येते की, आजही महात्मा गांधीजींच्या शिक्षण विषयक विचाराचे महत्व असल्याचे दिसून येते.

इ) स्वच्छता विषयक विचार:–

वैयक्तिक व सामाजिक स्वास्थ्यासाठी स्वच्छता ही अत्यंत महत्त्वाची मानली जाते. व्यक्तीचे स्वास्थ्य उत्तम राहिले तर त्याचा परिणाम त्याच्या क्रयशक्तीवर पडत असतो. महात्मा गांधीं स्वातंत्र्य आंदोलनाचे नेतृत्व करीत असताना वैयक्तिक आणि सामाजिक स्वच्छतेला सर्वोच्च प्राधान्य देत असत. "सत्याचा शोध घेणारे या नात्याने गांधीजींनी आपली जीवनशैली अत्यंत दक्ष ठेवली होती आणि स्वच्छतेला सर्वोच्च महत्व दिले. राष्ट्रपिता म्हणून त्यांनी राष्ट्र उभारणीत स्वच्छतेचे अपरिहार्य स्थान ओळखले होते आणि 'स्वच्छता हीच ईश्वर भक्ती नंतर दुर्सया स्थानी आहे', असे म्हटले." (योजना:२०१८) महात्मा गांधीजींनी सत्याग्रह आणि विधायक कार्यक्रमाला एकाच नाण्याच्या दोन बाजू मानल्या होत्या. एका शिवाय दुसऱ्याला अर्थच नाही, असे ते मानत असत. त्यांनी सत्याग्रह आणि स्वच्छते सारखा विधायक कार्यक्रमात अपरिहार्य संबंध जोडला. म्हणूनच त्यांच्या प्रत्येक सार्वजनिक सभेत ग्रामसफाई ही सुरुवात असायची.

महात्मा गांधींच्या विचारात खेड्यांना महत्त्वपूर्ण स्थान होते. त्यांनी आपल्या आदर्श गावाच्या संकल्पनेत गावातील व्यवस्था ही स्वच्छतेला पूरक असावी म्हणजे त्या गावात पुरेसा प्रकाश आणि हवा खेळती राहण्याची व्यवस्था असलेली घरी असावीत, असे म्हटले आहे. गावाच्या पुनर्घटनेतील ग्रामसफाईचे महत्व अधोरेखित करताना म्हणतात की, "गावाच्या पुनर्घटनेचे पहिले पाऊल म्हणजे आरोग्य रक्षणाकडे लक्ष पुरवणे हे आहे, यात शंका नाही. गावाच्या पुनर्घटनेत जर ग्रामीण सफाईचा समावेश केला नाही तर आमची गावे आज आहेत उकिरडयासारखी राहतील."(भारदे:२००३) महात्मा गांधीजींचा भारताच्या स्वातंत्र्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा व्यापक होता. त्यामुळे त्यांना भारताच्या स्वातंत्र्य मिळवण्याच्या प्रयत्नांमध्ये स्वच्छतेच्या एकमेव अद्वितीय स्थानाची जाणीव होती. म्हणूनच त्यांनी स्वच्छतेला स्वातंत्र्याच्या दिशेने आवश्यक पायरी म्हणून दर्जा दिला आणि १८ विधायक कार्यक्रमामध्ये स्वच्छतेचा समावेश केला. सद्यकालीन स्वच्छतेची स्थिती पाहिल्यानंतर महात्मा गांधीजींच्या स्वच्छता विषयक विचाराचे महत्त्व लक्षात येते.

सन २०१४ साली केंद्रामध्ये सत्तेवर आलेल्या माननीय नरेंद्र मोदी शासनाने आरोग्य क्षेत्रावर आणि स्वच्छतेवर भर देत 'स्वच्छ भारत अभियान' राबविण्याला प्राधान्य देत आहे. केंद्रातील शासनाकडून आरोग्य सुधारण्यासाठी शौचालय उभारण्यापासून स्वच्छता मोहीमेपर्यंत सर्व बाबी राबविल्या जात आहेत. कारण आरोग्य सुधारले की क्रिएटिव्हिटी आणि उत्पादनक्षमता वाढण्यास मदत होते. वरील विवेचनावरून असे सिद्ध होते की, महात्मा गांधीजींच्या स्वच्छताविषयक विचाराने समाज परिवर्तनाला चालना दिली आहे.

समारोप:—

भारतीय समाज व्यवस्थेच्या परिवर्तनात महत्वपूर्ण भूमिका बजावलेल्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वामध्ये अग्रक्रमाने नाव घेतले जाणारे व्यक्तिमत्व म्हणजे महात्मा गांधी होय. महात्मा गांधीजींच्या विचाराने दीर्घकाळ भारतीय राज्य व समाजव्यवस्थेला प्रभावित केले आहे. महात्मा गांधीजींच्या विचारांत आदर्शाचा भाग असला तरी त्यांनी मांडलेली ग्रामविकासाची संकल्पना, शिक्षण विषयक विचार आणि स्वच्छता विषयक विचार प्रत्यक्ष—अप्रत्यक्ष मार्गाने व्यवहारात आणताना दिसत आहेत. म्हणून आपणास असे म्हणता येईल की, समाजपरिवर्तन असो की राष्ट्रबांधणी यात निश्चितच महात्मा गांधीजींच्या विचारांचे योगदान राहिले आहे.

संदर्भ सूची:—

१) साळुंखे, स. (२०१०). समाजशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना. पुणे : प्रोफिशन्ट पब्लिशिंग हाऊस,
पृष्ठ क्र. ३५०

२) नाझरेथ,पा.गोडबोले सु.(अनु.).(२०१४). गांधीजींचे असामान्य नेतृत्व.पुणे : राजहंस प्रकाशन,
पृष्ठ क्र.१०

३) https://www.pmindia.gov.in/mr/news_updates

४) पंडित, न. (२००६). गांधी. मुंबई: ग्रंथली प्रकाशन, पृष्ठ क्र. १५६

५) बंग, के. (२००५). भारतातील स्थानिक स्वशासन विशेष संदर्भ—महाराष्ट्र राज्य. नागपूर : मंगेश
प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ५०

६) बंग, के. (२००५). भारतातील स्थानिक स्वशासन विशेष संदर्भ—महाराष्ट्र राज्य. नागपूर : मंगेश प्रकाशन, पृष्ठ क्र. ८४

७) सुमंत, य. (२०१६). महात्मा गांधींची विचारसृष्टी. पुणे: साधना प्रकाशन, पृष्ठ क्र.२७

८) सोर, वा. (२०१३). एकविसाव्या शतकात गांधी. वर्धा : परंधाम प्रकाशन(ग्रामसेवा मंडळ), पृष्ठ क्र.
१०१

९) शिखरे, दा.(संपा.). म.गांधी—गौरव—ग्रंथ : गांधी—जन्म—शताब्दीनिमित्त प्रकाशन. पुणे:
महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, पृष्ठ क्र. २८५

१०) चेल्लादुराई, डी. (नोव्हेंबर २०१८). गांधीजी, स्वच्छता आणि स्वराज्य : स्वच्छता:कल्पनेतून
प्रत्यक्षात.योजना, विशेषांक, पृष्ठ क्र. ७०

११) भारदे, बा. (२००३). ग्रामक्रांतीची दिशा.पुणे : महाराष्ट्र गांधी स्मारक निधी, पृष्ठ क्र. २१

भारतीय लोकशाही

(सिद्धांत आणि व्यवहार)

संपादक

डॉ. संजय बी. गोरे

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय लोकशाही

(सिद्धांत आणि व्यवहार)

संपादक
डॉ. संजय बी. गोरे

आधार पब्लिकेशन्स, अमरावती

Scanned with OKEN Scanner

(२)

भारतीय लोकशाही
(सिद्धांत आणि व्यवहार)

■ **डॉ. संजय बी. गोरे**

■ प्रथम आवृत्ती – दि. २६ जानेवारी २०२२

© प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.
हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,
वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती
मो. ९५९५५६०२७८
email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना
विलास पवार
सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी
सरिता ग्राफिक्स,
कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/-

ISBN- 978-93-91305-80-2

सुचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख / लेखक	पु.क्र.
1	मानवी अधिकार आणि भारतीय संविधान डॉ. सय्यद आर. आर.	1
2	भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका आणि लोकशाही डॉ. तानाजी माने	7
3	भारतीय लोकशाही समोरील आव्हाने सौ. प्राची चैतन्य पाटील	18
4	भारतीय लोकशाही आणि आरक्षण धोरण प्रा. संजय मारोतराव देबडे	25
5	स्त्री सुरक्षा व भारतीय लोकशाही प्रा. डॉ. प्रतिभा गडवे – दातिर	33
6	भारतीय लोकशाही पुढील आव्हाने प्रा. विजय शामराव कांडलकर	42
7	भारतीय संविधान आणि बालकामगार डॉ.प्रकर्ष सु. देशमुख	51
8	भारतीय लोकशाहीत राजकिय चळवळींची भूमिका श्री. कमलाकर सदानंद राऊत	59
9	भारतीय संविधान आणि सामाजिक न्याय प्रा.रमेश एकनाथ भारूडकर	66
10	'पूर्वेकडे पहा' धोरण-एक अभ्यास (भारत-चीन संबंधांच्या संदर्भात) प्रा. संतोष भावार्थे	73
11	वर्तमान परिवेश में डॉ. आम्बेडकर की प्रासंगिकता निघोंट अर्चना महादेवराव	79
12	बाल कामगार समस्या आणि उपाययोजना डॉ. कल्पना मा. बंडिवार	88
13	भारतीय लोकशाही : मूलभूत हक्क व मानवी हक्क प्रा. एन. ए. पाटील	93

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय संविधानाची उद्देशपत्रिका आणि लोकशाही

डॉ. तानाजी माने
राज्यशास्त्र विभाग, लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा जी चंद्रपूर
मो. नं ९७६५२२३८६३

गोषवारा :—

जागतिक कीर्तीच्या विचारवंतांनी आणि संविधानाच्या अभ्यासकांनी भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेला जागतिक पातळीवरील विविध संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेपैकी अतिउत्तम असल्याचा आपला अभिप्राय दिला आहे. संविधान निर्मितीची प्रक्रिया आणि स्वातंत्र्योत्तर काळातील वाटचालीत उद्देशपत्रिकेची भूमिका महत्त्वपूर्ण राहिली आहे. उद्देशपत्रिकेत संविधानाच्या तत्वज्ञानाबरोबरच लोकशाहीचे तत्त्वज्ञान ही सामावलेले आहे. म्हणजेच यात लोकशाहीच्या मूलभूत घटकांचा उल्लेख असल्याचे दिसून येते.

प्रस्तावना :—

भारत एक जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असलेले राष्ट्र म्हणून ओळखले जाते. १५० वर्षाच्या प्रदीर्घ स्वातंत्र्यलढा नंतर भारताला १९४७ साली स्वातंत्र्य मिळाले. नवस्वतंत्र असलेल्या आपल्या देशाने संसदीय लोकशाही शासन पद्धतीचा स्वीकार केला. भारतातील लोकशाही प्रयोगाच्या यशस्वीतेकडे अनेक जाणकार लक्ष देऊन होते. कारण भारतातील लोकशाहीच्या स्थैर्याबाबत पाश्चात्त्य देशातील अभ्यासकांत एक प्रकारची उत्सुकता होती. यापैकी काहींना या लोकशाहीला अल्पावधीतच अपयश येईल आणि ती कोसळतील असा विश्वास होता. मात्र हा विश्वास साफ खोटा ठरवत भारतातील लोकशाही यशस्वी होताना दिसत आहे. आज आपला देश स्वातंत्र्याचा अमृतमहोत्सव साजरा करत आहे. या दरम्यानच्या कालावधीत भारताने परकीय आक्रमणे, राष्ट्रीय आणीबाणी, देशातील धार्मिक—जातीय दंगली, केंद्रात सत्तेवर आलेले विविध आघाडी सरकारे, आर्थिक मंदी आणि खाउजा धोरणाचा स्वीकार अशा विविध खाचखळग्यातून प्रवास केला आहे. अशा प्रसंगी देशातील लोकशाहीला स्थैर्य देण्याचे व देशाला दीपस्तंभाप्रमाणे दिशादर्शनाचे कार्य निश्चितच संविधानाने केले आहे. या संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत लोकशाहीचे तत्वज्ञान सामावले असल्याचे दिसून येते. ''संविधानाद्वारे अस्तित्वात येणारी प्रजासत्ताक

(५)

पद्धती कोणत्या तत्वज्ञानाला व मूल्यांना बांधील असेल, याची स्पष्ट कल्पना सरनामा अभ्यासल्यानंतर येते....त्याच बरोबर लोकशाही, धर्मनिरपेक्षता व समाजवादी समाजरचना हे व्यवस्थेचे ध्येय निश्चित करण्यात आले होते.'' *(कुरकुटे, खरात, देशमुख (संपा.) :२०२१)* यावरून असे लक्षात येतेकी, जनतेचे सार्वभौमत्व, जनतेकडे अंतिम सत्ता, धर्मनिरपेक्षता,. स्वातंत्र्य, समानता, बंधुता, न्याय, राष्ट्रीय एकता इत्यादी लोकशाही तत्त्वांचा अंतर्भाव संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत झाल्याचे दिसून येते.

प्रत्येक देशाच्या संविधानाला काही ना काही निश्चित ध्येय उद्देश असतात. त्या उद्देशांचा प्रस्तावनेमध्ये उल्लेख केलेला असतो. म्हणजेच प्रस्तावना किंवा उद्देशपत्रिका ही त्या–त्या संविधानाचे सार असते. कारण त्या उद्देशपत्रिकेमध्ये जनतेच्या भावनांना मूर्त स्वरूप दिले असते. तसेच संविधानकर्त्यांच्या अंत:करणाचा ठाव या उद्देशपत्रिकेतून व्यक्त होत असतो. उद्देशपत्रिकेलाच संविधानाची संक्षिप्त प्रस्तावना असेही म्हटले जाते. भारताच्या संविधानालाही अतिशय सारगर्भित आणि कमीत कमी शब्दात संविधानाचा आशय व्यक्त करणारी उद्देशपत्रिका जोडलेली आहे. पंडित ठाकूरदास भार्गव या उद्देशपत्रिकेचे महत्त्व सांगताना म्हणतात की, ''सारनामा हा घटनेचा आत्मा आहे. संविधानाची ती गुरुकिल्ली आहे. संविधानातील ते एक यावरून सुवर्णरत आहे. संविधानाचे मूल्य जोखू शकणारा एक मापदंड आहे.'' *(जाधवव शिरपूरकर : २०११)* आपणास असे म्हणता येते की, भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. संविधानाचा आशय समजून घेण्यासाठी, लोकशाही मूल्यांच्या स्थापनेसाठी श्रेष्ठ व आदर्श राज्य व्यवस्थेसाठी आणि भविष्यकालीन भारताच्या राज्यव्यवस्थेचा शोध घेण्यासाठी उद्देशपत्रिकेचे महत्त्व सांगता येते.

१) लोकशाहीची संकल्पना :–

आजच्या युगाला लोकशाहीची युग असे संबोधले जाते. कारण जगातील बहुतांश देशांनी लोकशाही शासन व्यवस्थेचा स्वीकार केला आहे. तसेच आजमितीस लोकशाही हा केवळ शासनाच्या प्रकार न राहता ती एक जीवन पद्धती आहे, अशी भावना जनमाणसात प्रबळ होत आहे. लोकशाहीचा अर्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न विविध अभ्यासकांनी आपल्या व्याख्येतून केला आहे. यात प्रसिद्ध असणारी

Scanned with OKEN Scanner

व्याख्या अब्राहम लिंकन यांनी केलेली, 'लोकांचे लोकांनी लोकांकरिता चालवलेले शासन म्हणजे लोकशाही ही होय.' या व्याख्येवरून लोकांच्या मालकीचे, लोकांचा सक्रिय सहभाग असणारी आणि लोक कल्याणासाठी शासन असा लोकशाहीचा अर्थ निघतो. भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर लोकशाहीच्या व्याख्येबाबत म्हणतात की, ''ज्या सरकारी पद्धतीत लोकांच्या आर्थिक आणि सामाजिक जीवनात क्रांतिकारक स्थित्यंतरे रक्तपाताशिवाय घडून आणण्यात येतात ती लोकशाही होय.'' *(कीर :२००९)* एकंदरीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक व आर्थिक लोकशाहीचा पुरस्कार केला आहे. वरील व्याख्येवरून लोकशाहीची संकल्पना स्पष्ट होण्यास मदत होते.

२) उद्देशपत्रिकेचा अर्थ :—

सामान्यत: सर्व लिखित राज्यघटनेच्या प्रारंभी एक संक्षिप्त उद्देशिका तथा प्रस्तावना असते.त्यात संविधानकर्त्यांना ज्या मूलभूत आदर्शावर, श्रद्धा आणि प्रेरणांच्या आधारे राष्ट्राची पायाभरणी करायचे असते. अशा आदर्श, श्रद्धा व प्रेरणांचा समावेश असतो. संविधानाच्या प्रस्तावनेबाबत प्रसिद्ध ग्रीक तत्त्ववेत्ता प्लेटो म्हणतात की,''प्रस्तावना ही सजीव बुद्धीचे शासन आणि कायद्याचे शासन यांना जोडणारा दुवा आहे.'' *(काश्यप एवंम गुप्त :२०१५)* ज्या उद्देशाच्या प्राप्तीसाठी संविधानाची निर्मिती केली जाते, त्या उद्देशाचा उल्लेख प्रस्तावनेत केला जातो. म्हणजेच कोणत्याही देशाच्या घटनेतील अनुच्छेदाचे व प्रस्तावनेचे अध्ययन केल्यास असे लक्षात येते की, प्रस्तावना ही उद्देशांचा निर्देश असते तर राज्यघटनेतील विविध कलम त्या उद्दिष्टांच्या प्राप्तीचे साधन असतात.

३) संविधानसभा व उद्देशपत्रिका :—

संविधानसभेच्या स्थापनेनंतर देशासमोर असलेल्या सामाजिक—आर्थिक विषमतेच्या आणि सांप्रदायिक दंगलीच्या आव्हानाचा सामना करत संविधानकर्त्यांनी घटनानिर्मितीच्या कार्याला सुरुवात केली. १३ डिसेंबर १९४६ साली पंडित नेहरूंनी मांडलेल्या उद्दिष्टांच्या ठरावाने संविधान निर्मितीच्या दिशेने सर्वात महत्वपूर्ण पाऊल टाकण्यात आले. महत्वपूर्ण पाऊल यासाठी की, संपूर्ण देशात अनिश्चिततेचा, अविश्वासाचा अंधार पसरलेला होता. देशाचा मार्ग स्पष्ट नव्हता. अशापरिस्थितीत संविधान सभेसमोर उद्दिष्टांचा ऐतिहासिक

Scanned with OKEN Scanner

ठराव मांडून पंडित नेहरूंनी स्वतंत्र भारताच्या भावी संविधानाच्या स्वरूप आणि सिद्धांताची प्रभावीपणे मांडणी केली. संविधानसभेला घटना निर्मितीच्या या ऐतिहासिक कार्याला प्रारंभ करण्यापूर्वी आपले ध्येय आणि लक्ष्य देशातील जनतेसमोर तथा विश्वातील इतर देशांसमोर स्पष्ट करणे आवश्यक होते. या प्रसंगी मत मांडताना पंडित नेहरू म्हणतात की, "हे योग्य आहे की, पुढे जाण्यापूर्वी आपण स्पष्टपणे समजून घेतले पाहिजे की, आपण कुठे जात आहोत आणि आपल्याला कशाची निर्मिती करायची आहे.... सर्वसाधारणपणे, जेंव्हा कोणाला इमारत बांधायची असते तेंव्हा त्यास त्या इमारतीचा नकाशा तयार करणे आणि नंतर आवश्यक साहित्य जमा करणे आवश्यक असते." *(काश्यप:२००९)* पंडित नेहरुंचे संविधान सभेतील हे भाषण ऐतिहासिक ठरले होते. या उद्देश प्रस्तावाच्या माध्यमातून संविधानकर्त्यांनी देशाला हे सांगण्याचा प्रयत्न केला होता की, त्यांचे लक्ष्य काय आहे? त्यांना देश कोणत्या साच्यात घडवायचा आहे? आणि देशाला कोणत्या दिशेने घेऊन जायचे आहे?

संविधान सभेच्या दुसऱ्या अधिवेशनात २२ जानेवारी १९४७ रोजी या ठरावाला संमती देण्यात आली. भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत भारतीय राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप, शासनाचे उद्दिष्टये सत्तेचाअंतिम स्त्रोत आणि संविधान स्वीकृतीची तिथी इत्यादीचा स्पष्टपणे उल्लेख दिसून येतो. भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेची रचना शब्दनिवड, शब्दसौंदर्य, त्यातील तत्त्वज्ञान याचे विविध अभ्यासकाकडून वर्णन केले आहे. याबाबत सुभाष काश्यप म्हणतात की, "भारतीय राज्यघटनेचे उद्देशिका ही शब्द निवड, सौंदर्य आणि प्रतिष्ठेच्या दृष्टीने विश्वाच्या संविधान साहित्याला दिलेली एक अद्वितीय देणगी मानली जाते." *(काश्यप एवंम गुप्त : २०१५)* वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते की, नवस्वतंत्र असणाऱ्या भारतासमोर विविध स्वरूपाच्या समस्या होत्या. या समस्यांना सामोरे जात संविधान सभेने घटनानिर्मितीचे कार्य परिश्रमपूर्वक केले. या कार्याला दिशा देण्याचे, मार्गदर्शन करण्याचे आणि भविष्यकालीन देशाची वाटचाल निश्चित करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य उद्देशपत्रिकेने केले आहे.

Scanned with OKEN Scanner

४) भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेतील लोकशाहीचे तत्वज्ञान :—

१) संविधानाचा स्रोत जनता :—

उद्देशपत्रिकेतील 'आम्ही भारताचे लोक' हे प्रारंभीचे शब्द आणि हे संविधान अंगीकृत आणि अधिनियमित करून स्वत:प्रत अर्पण करत आहोत. या शेवटच्या शब्दातून असे घोषित केले आहे की, भारताची जनता ही संविधानाचा स्रोत आहे. सार्वभौम जनताच अधिसत्तेचा अंतिम स्रोत असेल, हे स्पष्ट केले आहे. याकरिता संविधानात कोणतीही वेगळी तरतूद केली नाही. म्हणजेच आम्ही सर्व भारताचे नागरिक आहोत आणि हे नवे संविधान कोणत्याही बाह्य सत्तेकडून लादलेले नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शब्दात, ''प्रस्तावना हे स्पष्ट करते की, या संविधानाचा आधार जनता आहे आणि यातील समाविष्ट असलेले अधिकार व सार्वभौमत्व हे सर्व जनतेकडून प्राप्त झाले आहे.'' *(जैन— फाडिया: २००८)* उद्देशपत्रिकेतील 'आम्ही भारताचे लोक' या शब्दाचा व्यापक अर्थ आहे. हा शब्द धर्म, जात, वंश इत्यादीच्या भिंती ओलांडून सर्व भारतीयांना कवेत घेणार आहे. यासंबंधी न्यायमूर्ती धनंजय चंद्रचूड यांनी 'व्हाय डन कॉन्स्टिट्यूशन मॅटर' या विषयावरील भाषणात म्हणतात की, संविधानाला अभिप्रेत असलेल्या ''वुई द पीपल ऑफ इंडिया... आम्ही भारताचे लोक मधील आम्ही हे फक्त आम्हीच नव्हे तर आपण सारेजण आहोत. म्हणूनच तर या आम्हीच्या आधी व नंतर धर्म, जात, वर्ग, लिंग, राजकीय व अन्य विचारधारा यांचा अगदी दुरान्वयाने सूचक असा देखील उल्लेख संविधानात नाही.'' *(www.loksatta.com :2019)*

वरील विवेचनावरून स्पष्ट होते की, उद्देशपत्रिकेतील सुरुवातीच्या आणि शेवटच्या शब्दात खूप व्यापक असा अर्थ दडला आहे. या संविधानाचा स्त्रोतजनता आहे. तसेच भारताच्या सार्वभौमसत्तेचा अंतिमस्त्रोत जनताच आहे. तर जनतेचे सार्वभौमत्व हे लोकशाहीचे मूलसूत्र आहे. त्यावरून असे म्हणता येते की, उद्देशपत्रिकेत लोकशाही तत्वज्ञानाचा समावेश करण्यात आला आहे.

२) भारतीय राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप:—

संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेतील 'भारताचे एक सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, गणराज्य घडविण्याचा' यातून भारतीय राज्यव्यवस्थेच्या स्वरूपाबरोबरच भविष्यकालीन भारत

Scanned with OKEN Scanner

घडविण्याच्या निर्धार स्पष्ट होतो. उद्देशपत्रिकेतील 'सार्वभौम' या शब्दातून भारताला सार्वभौम बनविण्याचा संविधानाचा महत्त्वपूर्ण उद्देश लक्षात येतो. सोबतच भारत हा एक सार्वभौम व स्वतंत्र देश असल्याचे घोषित केले आहे. भारत आता ब्रिटिशांच्या गुलामीतून मुक्त झाला आहे. तसेच विश्व समुदायात इतर स्वतंत्र देशांप्रमाणे भारताचा दर्जा समान आहे. असा अर्थ सार्वभौम या संज्ञातून अधोरेखित होतो. सार्वभौमसत्ता ही भारतीय जनतेत असल्याचे उद्देशपत्रिकेत सूचित केले आहे. त्यामुळे ती अखंड व अविभाजित आहे. याबाबत सुभाष काश्यप म्हणतात, ''आमचे राष्ट्रीय सार्वभौमत्व अखंड तथा अविभाज्य आहे. कोणतेही राज्य अथवा राज्याचा समूह संविधान रद्द करू शकत नाही किंवा संविधान द्वारा स्थापित संघाबाहेर जाऊ शकत नाही.'' *(काश्यप: २०१२)* यावरून असे म्हणता येते की, भारतीय संविधानाच्या उद्देशपत्रिकेत पारंपरिक संघवाद, विभाजित सार्वभौमसत्ता आणि राज्याची स्वायत्तता यास नकार दिला आहे आणि जनतेच्या सार्वभौमत्वाचा पुरस्कार केला आहे.

यासोबतच संविधानाच्या प्रस्तावनेत 'समाजवाद' (४२ व्या घटनादुरुस्तीने) या तत्त्वाचा समावेश केला आहे. घटनेच्या निर्मितीपासूनच समाजवादी आशयाचा प्रभाव घटनेमध्ये प्रतिबिंबित झाल्याचे दिसून येते. सामान्यत: समाजवाद म्हणजे उत्पन्न तथा प्रतिष्ठा आणि राहणीमानातील विषमता नष्ट झाली पाहिजे. राज्यधोरणाची मार्गदर्शक तत्वे आणि कल्याणकारी राज्याच्या स्थापनेसंबंधी राज्यघटनेतील तरतुदीमुळे समाजवादाचा आशय व्यक्त होतो. यावरून असे म्हणता येते की, लोकशाहीतील सत्तेचा वापर जनकल्याणासाठी या तत्त्वज्ञानाचा आशय समाजवाद शब्दातून व्यक्त होताना दिसते. यासोबतच प्रस्तावनेत 'धर्मनिरपेक्ष' या तत्त्वाचा समावेश (४२ व्या घटनादुरुस्तीने) करण्यात आला आहे. धर्मनिरपेक्षतेचा अर्थ स्पष्ट करताना न्यायमूर्ती गजेंद्रगडकर म्हणतात, ''सर्व नागरिकांना नागरिक म्हणून समान अधिकार आहेत. तथा या बाबतीत त्यांचा धर्म पूर्णपणे अप्रासंगिक आहे... राज्य कोणत्याही धर्माप्रती विशेष आसक्ती ठेवत नाही, ते अधार्मिक किंवा धर्मविरोधी नाही, हे सर्व धर्मांना समान स्वातंत्र्य प्रदान करते.'' ***(काश्यप : २०१२)*** म्हणजे धर्मनिरपेक्ष राज्य कोणत्याही धर्माला प्रोत्साहन देत नाही आणि कोणत्याही धर्मासोबत कठोर व्यवहार करीत नाही. संविधानकर्त्यांनी धर्म, जात, पंथ ह्या सर्व

विविधतेच्या पलीकडे असलेल्या राष्ट्राचे स्वप्न पाहिले होते.त्यादृष्टीने संविधानात विविध तरतूदी करण्यात आल्या. एकंदरीत धर्माबाबतीत भारतात विविधता आहे. अशा विविध असणाऱ्या देशाला धर्मनिरपेक्षतेच्या तत्त्वाचे एका सूत्रात बांधण्यास मदत झाली आहे. म्हणूनच भारताचा उल्लेख 'विविधतेत एकता' असणारा देश असा केला जातो.

प्रस्ताविकेत 'लोकशाही' या शब्दाचा समावेश केला आहे. म्हणजेच भारताने आधुनिक काळातील सर्वात लोकप्रिय शासन पद्धतीचा म्हणजे लोकशाहीचा स्वीकार केला आहे. उद्देशपत्रिकेतील हा शब्द लोकांच्या मालकीच्या लोकांचा सक्रिय सहभाग असलेल्या आणि जनकल्याणासाठी सत्तेचा वापर करणाऱ्या शासन पद्धतीचा म्हणजेच लोकशाहीचा निर्देश करतो. लोकशाही शासन पद्धती ही भारताच्या संविधानाचे महत्त्वपूर्ण वैशिष्ट्य तसा मूलभूत ढाचा मानला जातो. प्रातिनिधिक लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी संविधानात प्रौढ मतदानाचा अधिकार, व्यक्तिस्वातंत्र्य, स्वतंत्र व निष्पक्ष न्यायव्यवस्था व मुक्त प्रसारमाध्यमे या बाबत तरतुदी केल्या आहेत. या सोबतच प्रस्ताविकेत 'गणराज्य' या शब्दाचा समावेश खूपच व्यापक अर्थाने केला आहे. २६ जानेवारी १९५० साली संविधानाच्या अंमलबजावणी बरोबर भारत वसाहतीचे राज्य न राहता किंवा ब्रिटिश राजा प्रति राजनिष्ठा ठेवणारा देश न राहता एक स्वतंत्र देश म्हणून अस्तित्वात आला आहे. गणराज्य पद्धती म्हणजे देशाचा सर्वोच्च शासक असलेला राष्ट्रपती वंशपरंपरेने सत्तेवर न येता. जनतेद्वारा (जनतेच्या प्रतिनिधींकडून) विशिष्ट कालावधीसाठी निवडला जाईल. याकरिता संविधानात राष्ट्रपती हा राज्य प्रमुख म्हणून निवडणुकीद्वारे जनतेकडून निवडला जाईल अशी तरतूद केली आहे.

३) भारतीय राज्यव्यवस्थेची उद्दिष्टे :—

उद्देशपत्रिकेत भारतीय राज्यव्यवस्थेचे स्वरूप स्पष्ट करण्याबरोबरच या राज्यव्यवस्थेद्वारे साध्य करावयाची उद्दिष्टे ही ठरविण्यात आली आहेत. त्यानुसार जनतेला न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता यांची प्राप्ती करून देणे ही राज्यव्यवस्थेची पर्यायाने आणि संविधानाची उद्दिष्ट्ये म्हणून घोषित केली आहेत. यातील 'न्यायाची' संकल्पना ही भारतीय संविधानातील मूलभूत आणि मौलिक गृहीतक (धारणा) मानली आहे. न्याय म्हणजे समाजातील विषमता,

Scanned with OKEN Scanner

शोषण, भेदभाव नष्ट करून सर्व व्यक्तींना सत्ता, प्रतिष्ठा व संपत्ती यांच्या समान वाटपाची हमी देणारी व्यवस्था होय. या व्यवस्थेत स्वातंर्त्य, समता व बंधुता या तत्त्वांचा सुवर्णमध्य साधणे अपेक्षित असते.''भारतीय संविधानात न्यायाचा आदर्श 'सर्वे भवन्तु सुखिन: सर्वे सन्तु निरामया' हे राहिले आहे. संविधानातील चौथ्या भागात कलम ३० मध्ये वरील आदर्शाचा उल्लेख करताना स्पष्ट केले आहे की सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाने राष्ट्रीय जीवनातील सर्व संस्थाना प्रेरणा मिळेल आणि लोककल्याणाच्या प्रगतीचा मार्ग मोकळा होईल अशी सामाजिक व्यवस्था प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करणे राज्याचे कर्तव्यअसेल. *(मल :२००७)*अशा प्रकारे संविधानात न्यायाला आदर्श मानून सामाजिक, राजकीय व आर्थिक न्यायावर भर दिला आहे.

यासोबतच उद्देशपत्रिकेत स्वातंत्र्याविषयी प्रत्येक व्यक्तीला 'विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा व उपासना यांचे स्वातंत्र्य अशी तरतूद केली आहे. स्वातंत्र्य म्हणजे व्यक्तीला आपल्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करण्यासाठी पुरेशा सोयी, सवलती व संधी उपलब्ध असणे व त्याची निवड करण्याची व्यक्तीला मुभा असणे होय. म्हणजे व्यक्तिमत्व विकासासाठी स्वातंत्र्यअत्यंत महत्त्वाची बाब मानली आहे. म्हणून उद्देशपत्रिकेत भारताच्या सर्व नागरिकांना स्वातंत्र्यदेण्यात यावे, हे संविधानाचे व शासनव्यवस्थेचे उद्दिष्ट राहील असे नमूद करण्यात आले आहे. त्यादृष्टीने संविधानाच्या तिसऱ्या भागात विचार, अभिव्यक्ती विश्वास श्रद्धा व उपासना यासंबंधी स्वातंत्र्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. या बरोबरच संविधानात राजकीय अधिकाराची तरतूद करून जनतेला राजकीय सहभागाचा अधिकार दिला आहे. लोकशाहीत जनतेच्या सहभागाला अतिशय महत्त्व असते.

लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी समानता आवश्यक मानली गेली संविधानाच्या प्रस्तावनेत 'एक व्यक्ती म्हणून प्रत्येकाचा दर्जा समान राहील. व्यक्तिमत्व विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देतांना सर्वांना समान वागणूक दिली जाईल', असे आश्वासन देण्यात आले आहे. यास कायदेविषयक, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक असा संदर्भ आहे. तो म्हणजे कायद्यासमोर समानता आणि सर्वांना कायद्याचे समान संरक्षण, सार्वजनिक ठिकाणी सर्वांना समान प्रवेशाचा अधिकार, सर्वांना समान मतदानाचा व शासन प्रक्रियेत सहभागी होण्याचा अधिकार आणि

Scanned with OKEN Scanner

समान कामासाठी समान वेतनाचा अधिकार इ. होय. हे सर्व अधिकार लोकशाहीचे पायाभूत घटक मानले जातात.

या सोबत उद्देशपत्रिकेतील न्याय, स्वातंत्र्य, आणि समानतेच्या तत्त्वाला सार्थक बनविण्यासाठी जात, भाषा, धर्म या सारख्या भेदभावाच्या भिंती ओलांडून देशवासियांमध्ये 'बंधुत्वाची' भावना आवश्यक आहे. या उद्देशाने संविधानकर्त्यांनी उद्देशपत्रिकेत 'व्यक्तीची प्रतिष्ठा व राष्ट्राची एकता आणि अखंडता यांचे आश्वासन देणारी बंधुता' निर्माण करण्याचा निर्धारपूर्वक संकल्प केला आहे. बंधुत्वाच्या आवश्यकतेबाबत दुर्गा दास बसू म्हणतात की, "आपण सर्वजण एकाच मातीची, मातृभूमीची लेकरे आहोत ही भावना जर सर्व थरांतील लोकांमध्ये लोकशाही निर्माण करू शकली नाही तर ती लोकशाही नक्कीच पोकळ असेल आणि भारतासारख्या अनेक वंश, धर्म, भाषा, आणि संस्कृती यांनी मिळून बनलेल्या देशासाठी तर त्याची खूप आवश्यकता आहे." ***(बसू:२०१५)*** म्हणजेच बंधुत्वाचे हे मूल्य समाजातील लोकांमध्ये 'भावनिक बंध', 'आपलेपणाची भावना', निर्माण करते. ही भावनाच विविधतेने नटलेल्या भारताला एकतेच्या सूत्रात बांधण्यासाठी आवश्यक मानलीजाते. त्यामुळे संविधानाच्या भाग ४ (क) मध्ये बंधूत्वाच्या बाबतीत काही तरतुदीचा समावेश करण्यात आला.

संविधानकर्त्यांनी व्यक्तीच्या प्रतिष्ठेला सर्वाधिक महत्वपूर्ण मानले आहे. बंधुता यातून व्यक्तीची प्रतिष्ठा संरक्षित व संवर्धित करण्याची आशा व्यक्त केली आहे. लोकशाही व्यवस्था ही प्रत्येक व्यक्तीच्या मूलभूत समानतेवर आधारित असते. लोकशाहीत प्रत्येक व्यक्ती समान मानले जाते. कारण प्रत्येक व्यक्तीला स्वत:चे व्यक्तीमत्व असते, म्हणून प्रत्येक व्यक्ती एक स्वयंमेव साध्य मानले जाते. व्यक्तीची प्रतिष्ठा जपण्याकरिता संविधानाच्या तिसऱ्या व चौथ्या भागात विविध तरतुदी केल्या आहेत. व्यक्तीची प्रतिष्ठा तेंव्हाच संरक्षित केली जाऊ शकते, जेंव्हा राष्ट्राची एकता आणि अखंडता संरक्षित असेल. राष्ट्राच्या एकतेचा प्रभाव देशाच्या स्थैर्यावर, आर्थिक विकासावर आणि लोकशाहीच्या यशस्वीतेवर पडत असतो. यामुळे बंधुत्वाच्या भावनेच्या आधारे बहुलवादी असणाऱ्या समाजात राष्ट्रीय एकता निर्माण करता येऊ शकते. या दृष्टीनेच संविधानाच्या चौथ्या भागात कलम ५१ अंतर्गत तरतुदी करण्यात आल्या आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

५) समारोप:-

भारताच्या राज्यघटनेत उद्देशपत्रिकेला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. संविधान निर्मितीच्या कार्याला उद्देशपत्रिकेने मार्गदर्शन करण्याचे कार्य केले आहे. संविधानाचे संक्षिप्त रूप म्हणजे उद्देशपत्रिका होय. संविधानातील विविध कलमांचे मूळ यात सापडते. म्हणून असे म्हणता येते की, उद्देशपत्रिकेत भारतीय संविधानाचे तत्त्वज्ञान सामावले आहे. यात भारताच्या सार्वभौम सत्तेचा स्रोत, भारतातील सर्व जनतेच्या कायदा आणि सार्वजनिक नीतिमत्तेच्या अधीन राहून न्याय, समानता स्वातंत्र्य आणि अल्पसंख्यांकांच्या संरक्षणाचे देण्यात आलेले आश्वासन आणि भारतीय गणराज्याची अखंडता व सार्वभौम सत्तेचे रक्षण इत्यादी तत्वांचा समावेश करण्यात आला आहे. यासंदर्भात उद्देशपत्रिकेत लोकशाहीचे तत्वज्ञान किंवा लोकशाहीची मुलभूत तत्वे दिसून येतात त्यात जनतेचे सार्वभौमत्व, सत्तेचा अंतिम स्रोत जनता जनकल्याणासाठी सत्तेचा वापर भेदभावरहितता, जनतेच्या हाती सत्ता व्यक्तीची प्रतिष्ठा, राष्ट्राची एकता इत्यादींचा प्रामुख्याने उल्लेख करता येईल.

संदर्भसूची :-

१)कुरकुटे, ह., खरात, व., देशमुख, श्री. (संपा.). (२०२१). भारतीय लोकशाहीची वाटचाल. पुणे : अथर्वपब्लिकेशन्स, पृष्ठ क्रमांक ३०—३१

२)जाधव, तु. व शिरपूरकर, म. (२०११). भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया. पुणे :द युनिकअकॅडमी,पृष्ठ क्रमांक २९.

३)कीर,ध.(२००९).डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. मुंबई: पॉप्युलर प्रकाशन पृष्ठ क्रमांक ४९३,

४)कश्यप, सु. एवंम गुप्त. वि. (२०१५). राजनीति कोश दिल्ली: हिंदी माध्यम कार्यान्वयन निदेशालय, दिल्ली विश्वविद्यालय, पंचम संस्करण पृष्ठ क्रमांक ३३३.

५) कश्यप, सु. (२००९). भारत का संवैधानिक विकास और संविधान. दिल्ली : हिंदी माध्यम कार्यान्वयन निदेशालय दिल्ली विश्वविद्यालय, तृतीय संस्करण, पृष्ठ क्रमांक २७१—२७२

६) किता क्रमांक ४, पृष्ठ क्रमांक ३७८

७)जैन,पु. एवंम फाडिया, बी. (२००८). भारतीय शासन एवंम राजनीति (राज्यों की राजनीति सहित). आगरा: साहित्य भवन पब्लिकेशन्स, पंधरावा संस्करण, पृष्ठ क्रमांक ५१

८)https://www-loksatta-com/lokrang/article-about-important-of-the-constitution-1817939/

९)काश्यप, सु. (२०१२). हमारा संविधान भारत का संविधान और संवैधानिक विधि. नई दिल्ली: नेशनल बुकट्रस्ट इंडिया १५ वी आवृत्ती, पृष्ठ क्रमांक ४८

१०)कित्ता क्रमांक ९, पृष्ठ क्रमांक ५२

११)मल,पू. (२००७). भारत का संविधान. जयपूर: अविष्कार पब्लिशर्स डिस्ट्रीब्युटर्स, पृष्ठ क्रमांक ६३

१२)बसू, दु. (२०१५). भारतीय राज्यघटनेची ओळख गुरगाव : लेक्सिस नेक्सिस पब्लिकेशन्स दुसरी आवृत्ती, पृष्ठ क्रमांक ३१

Scanned with OKEN Scanner

Indian Social Reformer
भारतीय समाज सुधारक

डॉ. सूर्यकांत कापशीकर

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय समाज सुधारक
डॉ. सुर्यकांत कापशीकर

Indian Social Reformer
Dr. Suryakant Kapsikar

- **सौजन्य**

डॉ. धनराज शेटे, प्राचार्य
यशोदा गर्ल्स आर्टस् ॲन्ड कॉमर्स कॉलेज
नागपूर

- **प्रकाशक**

तृप्ती सूर्यकांत कापशीकर
कापशीकर प्रकाशन
बेलतरोडी, नागपूर-४४००३४

प्रथम आवृत्ती : २०२०

- **मुद्रक**

दिनेश ग्राफीक
त्रिमुर्ती नगर, रिंग रोड,
नागपूर-४४००२२

- **मुखपृष्ठ**

दिनेश गुडधे

किंमत : ३००/-

ISBN : 978-81-943484-7-4

978-81-943484-7-4

39) म. ज्योतिबा फुले यांच्या सत्यशोधक समाजाद्वारे सामाजिक सुधारणा चळवळीला दिलेली दिशा — 22
प्रा. डॉ. मंगला गोरे

40) म.ज्योतीराव फुले – सत्यशोधक समाज — 23
प्रा. डॉ. प्रमिला डी. भोयर,

41) सामाजिक क्रांतिचे प्रणेते – महात्मा ज्योतिबा फुले — 23
डॉ. कल्पना एम. सांगोडे

42) कामगार महर्शि नारायण मेघाजी लोखंडे यांचे कामगार चळवळीतील योगदान — 24
डॉ.प्रा.सौ. एस.पी. लाखे

43) सत्यशोधक ताराबाई शिंदे — 25
डॉ. वी.आर. मस्के

44) सयाजी गायकवाड यांचा जीवनहेतू : वाचनालयातून विद्याप्रसारातील योगदान — 25
डॉ. वंदना एच. जामकर

45) अस्पृश्यांचा मुक्तीदाता : राजर्षी शाहू महाराज — 26
प्रा. डॉ. कैलाश फुलमाळी

46) सर्वधर्मसमभावाचे प्रतीक : हजरत बाबा ताजुद्दीन — 26
प्रा.नथ्थु सिताराम गिरडे,

47) निष्काम कर्मयोगी गाडगेबाबा — 27
श्री. सतिश हरिदास मेश्राम

48) राष्ट्रसंत तुकडोजी आणि ग्रामीण विकास — 27
डॉ. हेमराज दा. निखाडे

49) वंदनिय राष्ट्रसंत श्री तुकडोजी महाराजांचा ईश्वरविशयक दृष्टिकोन — 28
डॉ. मोतीलाल रामचंद्र दर्वे

50) विनोबांचे आश्रमीय जीवन व प्रयोग' — 29
प्रा. डॉ. दीपक पां. लोणकर

51) सामाजिक, राजकीय चळवळीचे अग्रणी – बापुरावजी देशमुख — 29
डॉ. अनिता देशमुख

'विनोबांचे आश्रमीय जीवन व प्रयोग'

प्रा. डॉ. दीपक पां. लोणकर
लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा
जि. चंद्रपूर (महा.)

प्रस्तावना :

भूदान, ग्रामदान यज्ञाचे प्रणेते म्हणून संपूर्ण जगाला परिचित असलेले विनोबा भावे हे थोर विचारवंत, लेखक, वक्ता, राजनितिज्ञ, समाजशास्त्रज्ञ, अर्थतज्ञ, स्त्री उद्धारक, खादीप्रचारक, ग्रामसेवक इत्यादी अनेक रूपाने ओळखले जाते. ज्यांनी संपुर्ण समाजाची, जगाची दिशाच आपल्या प्रतिभेने बदलून टाकली ज्यात प्लुटो, ॲरीस्टाटल कार्लाइल, रूसो, कार्लमार्क्स, मं गांधी, डॉ. आंबेडकर इ. च्या नावाचा उल्लेख करता येईल त्याच पंक्तितील एक थोर विचारवंत म्हणजे विनोबा भावे हे होय. मानवी इतिहासात अनेक हिंसात्मक कांत्यांचा उल्लेख सापडतो आणि समाजातील श्रेष्ठ मानवांची केलेल्या वैचारीक अहिंसात्मक व परीवर्तनशील कांतीचाही संदर्भ मिळतो अशीच परिवर्तनशील, वैचारीक कांती करणारी व्यक्ती म्हणून विनोबाचे नाव घेता येईल.

विनोबाचा जन्म 11 सप्टें. 1895 ला झाला तर मृत्यु 15 नोव्हे. 1982 या 87 वर्षाच्या काळात त्यांच्या जीवनाचा बराचसा काळ आश्रमीय जीवनात गेला त्यांनी आश्रमव्यवस्थेचा पुरस्कार करून व्यक्तिविकासापासुन रोजगार उपलब्धी, गामोध्दाराचे कार्य केले तसेच आश्रमीय जीवनात विविध प्रयोग करून ते अंगिकारले व ते जनतेपर्यत पोहचविले.

कोचरब आश्रम –

विनोबांची कोचरब आश्रमात मं. गांधी 7 जून 1916 रोजी पहिल्यांदा भेट झाली. या आश्रमात दळणे, झाडणे, पाणी काढणे, स्वयंपाक करणे, विणणे यासारखी कामे विनोबा करीत तसेच राष्ट्रीय शाळेत शिकविण्याचे कामही करीत. याच आश्रमात श्री. मामा फडके यांनी महाराष्ट्रातील ज्ञानोबा, तुकोबा, चोखोबा या संत परंपरेनुसार विनायकाचे 'विनोबा' असे नामकरण केले. पुढे या नावाला मं. गांधीनी अनुमती दिली आणि विनोबा या नावानेच विनायकाच्या पुढच्या जीवनाला सुरवात झाली. या आश्रमीय जीवनात मं. गांधी च्या आहारव्रतचेही पालन करावे लागत असे. याच काळात ते कृष्णदास गांधी यांचेकडून चरखा चालविण्यास शिकले. दरम्यानच्या काळात विनोबा बडोद्याला वडीलाच्या भेटीलाही जाऊन आले होते. पुढे या भागात प्लेगचा प्रार्दुभाव वाढल्यामुळे कोचरब वरून आश्रम साबरमती या ठिकाणी हलविण्यात आला.

Scanned with OKEN Scanner

साबरमती आश्रम –

या आश्रमातही विनोबा दळणे, विणणे, साफसफाई, पाणी भरणे व कस्तुरबाच्या हाताखाली स्वयंपाकाचं काम करीत तसेच राष्ट्रीय शाळेतही शिकवित. याच आश्रमात मं. गांधीनी विनोबांना 'आचार्य' ही पदवी दिली. विनोबा एखादा विषय शिकवितांना तर्कशक्तीचा आधार घेत त्यामुळे त्यांच्या तर्कशक्तिला 'विनोबिक लॉजीक' असे म्हटले जात. या आश्रमात विनोबाकडे वस्तीगृहाचा 'गृहपती' ही जबाबदारी सोपविल्यामुळे त्यांना विद्यार्थ्यांसोबतच राहावे लागे आश्रमीय जीवनात वेगवेगळे प्रयोग चालत. त्यामुळे त्यात आहारप्रयोगाबरोबरच नेवार विणण्याचे व सुत कातण्याचे कामेही केले. स्वयंपाकाच्या कामाबाबत विनोबा म्हणतात 'स्वयंपाकाचे काम आईचे आहे त्या जागी नोकर चालणार नाही तर प्रेमदायी सेवक पाहिजे'. या आश्रमीय जीवनात विनोबांनी स्वतः पायखाने साफ करण्याचे कामही केले होते. तसेच श्री. नारायण खरे यांच्याकडून सतार हे वादयही शिकुन घेतले होते. जवळपास 1917 ते 1920 पर्यंतचा त्याच काळ या आश्रमात गेला.

साबरमती आश्रमात असतांनाच विनोबा प्रकृती अस्वस्थतेमुळे आजारी पडत म्हणून मं. गांधीनी त्यांनी प्रकृती स्वास्थासाठी थंड हवेच्या ठिकाणी काही दिवस जाऊन येण्यास सांगितले. त्यामुळे ते जवळपास 1 वर्ष वाई येथे राहले. इथेही वेद, उपनिषदाचे अध्ययन व त्याच बरोबर मोकळ्या हवेत फिरणे व वेदाध्ययन यात त्यांनी बराच वेळ घालविला. इथे त्यांनी 'विद्यार्थी मंडळ' स्थापन करून विद्यार्थ्यांना शिकविण्याचे काम केले तसेच महाराष्ट्रातील अनेक किल्ल्यांना भेटी देऊन जुन्या पोथ्या, ऐतिहासिक व आध्यात्मीक ग्रंथही पाहिले. तसेच ज्या गावी मुक्काम असेल तिथे प्रवचने दिली 460 मैलाच्या प्रवासात 50 प्रवचने त्यांनी वेगवेगळया गावात दिली. पुढे ते मं. गांधी च्या सावरमतीच्या आश्रमात परत आले.

वर्धा आश्रम – (घास बंगला आश्रम)

जमनलाल बजाजांनी वर्धाला साबरमती आश्रमाच्या धर्तीवर आश्रम काढल्यामुळे मं. गांधीनी त्यांचे संचालक म्हणून विनोबांना वर्धाला पाठविले पुढे 5 एप्रिल 1921 ला विनोबांनी या आश्रमची सुषे स्विकारली.12येथेही साबरमती आश्रमाच्या धर्तीवर दिनचर्या ठेवल्या गेली. तसेच व्यायाम आहारवृत्त व आहारनिगृहावर भर दिला गेला. पुढे या आश्रमात पायखाण्याची व्यवस्था नसल्यामुळे बजाजवाडी या ठिकाणी 8 एकर जागेत जुलै 1921 मध्ये आश्रम सुरू केला गेला. या आश्रमाला घास बंगला आश्रम असेही म्हणतात. इथेही सकाळच्या प्रार्थनेनंतर दळणे, पाणी भरणे, पायखाने साफ करणे, सफाई शेती, स्वयंपाक, सुतारकाम हे कामे करावी लागल. या ठिकाणी सुत कातणे व शेतीचाही प्रयोग म्हणुन केला गेला. या आश्रमात जमनालालजीच्या प्रेरणेने जाने. 1923 मध्ये 'महाराष्ट्र धर्म' हे मासिक सुरू केले. त्यांचे संपादक विनोबा हे असून हे मासिक 48 पृष्टाचे होते. या मासिकात उपनिर्षदाचा अभ्यासही लेखमाला चालवून इतर 15

Scanned with OKEN Scanner

विषयावर स्वतंष लेखही लिहिले याच काळात विनोबा नागपूरला झालेल्या झेंडा सत्याग्रहातही भाग घेण्यास गेले होते.

महिलाश्रम –

पुढे 1924 मध्ये घासबंगला येथील आश्रम हलविण्यात येऊन तो महिलाश्रम येथील पक्क्या इमारतीत आपण्यात आला. इथेही घास बंगला आश्रमाचीच दिनचर्या कायम ठेवण्यात येऊन तीळ व गव्हाची शेती केल्या गेली. आहाराचे नविन प्रयोग सुरू करून आहारात बाजरी, ज्वारी, मका सुरू करून गव्हाचे खाणे बंद केल्या गेले. याशिवाय आहारात मीठ, मसाले, दूध, तूप बंद करण्यात आले. विनोबा आहाराबाबत म्हणतात. बहुतांश रोग जास्तीच्या खाल्ल्याने होत असून त्यासाठी काही भूक बाकी ठेवून ताटावरून उठले पाहिजे.19यावेळी विनोबानी 'दोन आणे आहार' योजनेचा प्रयोग सुरू करून 2 आण्यात जीवन जगता येते हे दाखवून दिले. तसेच राष्ट्रीय शाळेच्या विद्यार्थ्यांना ब्रम्हसुत्र, वेदशास्त्र, संतवचन हे अध्ययनाचे कार्य सुरू करून. स्वदेशीच्या दृष्टीने 'मगनदीप' नावाच्या कंदील तयार करून त्याचा प्रयोग केला. याशिवाय राष्ट्रउपासनेसाठी 'तकली उपासनेचा प्रयोग' सुरू केला. 'महाराष्ट्र धर्म' या साप्ताहिकाच्या लेखांचे 'मधुकर' हे पुस्तक तयार करून मौनाचा व गौरक्षणाचा प्रयोग यावेळी आश्रमात केला गेला तसेच वर्धाचे लक्ष्मी नारायण मंदीर हरीजनासाठी खुले करण्यास पुढाकार घेऊन अनेक विहिरी खुल्या केल्या गेल्या. तसेच नागपूर, हिंगणघाट येथील हरीजन परीषदेमध्येही सहभाग घेतला. याशिवाय दारू बंदीसाठी शिदीचे झाड तोडण्याची मोहिम वर्धा जिल्ह्यात राबवून जंगलसत्याग्रह करण्यास लोकांना प्रेरीत केले. अशा प्रकारे आश्रमीय जीवनात असतानाच असहकार व कायदेभंग चळवळीतही त्यांनी सहभाग घेतला व 1932 मध्ये धुळ्याच्या राजवाडे संशोधन मंडळाच्या उद्घाटन प्रसंगी प्रक्षामक भाषण केल्यामुळे त्यांना जेलमध्ये टाकण्यात आले.

वर्धा आश्रमातील राष्ट्रीय विद्यालयात फक्त मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था होती म्हणून जमनालालजीचे मदतीने 16 जून 1928 रोजी कन्याशाळा सुरू करण्यात येऊन वारूताई दास्ताने यांचेकडे जबाबदारी सोपविल्या गेली येथे तकलीउपासना, गीताई पठण, ग्रामसेवा हे काम चालत पुढे या शाळेला 'कन्याश्रम' असे नाव देण्यात आले व कन्याश्रमाचे 1935 मध्ये महिलाश्रमात विलिगीकरण करण्यात आले. विनोबाच्या स्वातंत्र्य चळवळीतील कार्यामुळे इंग्रज सरकारने कन्याश्रम ताब्यात घेतल्यामुळे विनोबानी कॉटनमार्केट आश्रम सुरू केला व येथून आश्रमवृत्त हे वृत्तपष सुरू केले. हा आश्रम फक्त 2 महिने चालला कारण कार्यकर्त्यांची संख्या वाढल्यामुळे विनोबानी तो आश्रम सोडून नालवाडी येथे आश्रम सुरू केला.

नालवाडी आश्रम –

नालवाडी हे हरीजन लोकवस्तीचे गाव असून तिथे एक कवलाच्या छपराचे घर 110 रू. विकत

घेऊन आश्रम स्थापन केला. या ठिकाणी सुरवातीला सात आठ कार्यकर्ते राहत असून आश्रमाची दिनचर्याही पूर्वी सारखीच होती. परंतु यावेळी भाषाशिक्षणावर विशेष भर देण्यात आला. या आश्रमात विनोबा दिवसभर थांबत व राषो महिलाश्रमात मं. गांधीकडे विश्रामाला जात व परत नालवाडीत येत.28 एकदा आश्रमातील विद्यार्थी तकली उपासनेला गैरहजर असल्यामुळे त्यांनी 3 दिवसाचा उपवासही केला होता हा त्याचा पहिला उपवास होय.

1932 पासुन विनोबानी नालवाडीला आश्रम स्थापन आजूबाजूच्या भागात ग्रामसेवेचे कार्य सुरू केल्यामुळे सारखी कामे, प्रयोग, प्रवास, अतिरिक्त श्रम यामुळे त्याची प्रकृती खालावली व वजनही कमी झाले. म्हणून मं. गांधीनी विनोबाना प्रकृती स्वास्था साठी नैनीताल, मसुरी या थंड हवेच्या ठिकाणी जाऊन येण्यास सांगितले असता विनोबानी दूर न जाता वर्धाजवळच पवनार येथे जननालालजीच्या लाल बंगल्यात आराम करण्यासाठी जाण्याचे ठरविले. व ते 7 मार्च 1938 रोजी पवनारला कुठलेही काम न करता चिंतन व आराम करण्यास पोहचले.

पवनारला भरपूर एकांत, आराम व झोपही होत तसेच अर्धातास ज्ञानेखरीचे वाचन, दगड गोळा करणे व नागपूर रस्त्यावरून येणाऱ्या वाहनांची मोजणी हे उद्योग चालत याशिवाय जमनालालजी, वल्लभभाई इत्यादी अनेक कार्यकर्ते विनोबाना भेटायला येत. तसेच रस्त्यावरून जाणारे येणारेही भेटी देत. पवनार व आजूबाजूच्या गावाशिही संपर्क वाढला होता यामुळे विनोबा राहत असलेल्या स्थानाला हळूहळू आश्रमीय स्वरूप येऊ लागले होते. दरम्यानच्या काळात त्याची प्रकृतीही सुधारून वजनही वाढले होते. त्यामुळे त्यांनी धाम नदीच्या तिरावर असलेल्या पवनार येथे आश्रम स्थापन्याचे ठरवून त्याला 'परंधाम' असे नाव दिले.

सुरूवातीच्या काळात पवनारला शेतात खोदणे हा नित्यकम होता एकदा खोदत असतांनाच त्यांना 1938 मध्ये वाकाटक कालीन भरत–राम भेटीचे सुंदर शिल्प सापडले तेव्हा त्यांनी त्या मुर्तीची आश्रमातच प्रतिष्ठापना केली. पवनारच्या दिनचर्येत विनोबांनी धार्मिक ग्रंथांच्या अध्ययनाला महत्व देऊन मुस्लीम धर्मग्रंथ कुराणाचा अभ्यास सुरू केला त्यासाठी एका मौलवीचीही मदत घेतली व यातूनच पुढे 'कुराणसार' हे पुस्तकही प्रकाशित केले. याशिवाय गिताई, शब्दार्थकोष, ज्ञानदेव चितांनिका सारखी 22 पुस्तके लिहिली. या पवनारच्या दिनचर्येत मुलाखती, पत्रव्यवहार, फिरणे, सुतकताई, वृत्तपत्रवाचन इत्यादी कार्य चालन त्याच बरोबर आश्रमीय प्रयोगही सुरू होते.

सर्वोदयाचा पाया मजबुत करण्याकरीता व आसाममध्ये स्त्री शक्तीच्या विकासाकरीता विनोबानी 5 मार्च 1962 रोजी लखीपूर येथे स्त्रीयांसाठी मैत्री आश्रमाची स्थापना केली.90 या आश्रमात भाषा व धर्माचे अध्ययन होऊन येथे त्याप्रकारचे साहित्य निर्माण व्हावे व हे आर्तराष्ट्रीय मैत्रीचे केंद्र बनावे अशी विनोबाची इच्छा होती. तसेच स्नेह, अनुराग, प्रेम कायम राखले जावे याबद्दलही त्यांचा आग्रह होता. या आश्रमाच्या दिनचर्येत फक्त 1 तासाचा वेळ त्यांनी मोकळा दिला होता. या आश्रमाच्या भगीनीनी लोकयात्रा काढली असता ती 12 वर्षानंतर पदयात्रा

करून 1979 मध्ये पवनारला पोहचली तेव्हा त्यांची सांगता विनोबांच्या उपस्थितीत जागतिक महिला संमेलनाने झाली होती. या आश्रमाबद्दल विनोबा म्हणतात, "येथे एकच नियम असेल मैत्री, एकच ध्येय असेल मैत्री, एकच कार्यक्रम असेल मैत्री या मैत्रीसोबत समाजाच्या समस्याचेही समाधान व्हायला पाहिजे म्हणून दिशा दर्शविणारी मैत्रीची भावना हवी ..."या आश्रमाच्या संचालिका म्हणून विनोबांनी कुसुमताई देशपांडे यांची नियुक्ती त्यांनी केली होती.

मूल्यमापन –

विनोबाची आश्रमव्यवस्था ही गुरूकुलाप्रमाणे असून तिथे तयार होणाऱ्या व्यक्ति ह्या जगातील समाज परीवर्तनाच्या क्रांतीदूत होत्या. विनोबानी आश्रमीय जीवनात मं. गांधी सारखीच प्रयोगशीलता ठेवली व सर्व कार्याला सारखे महत्व दिलेले दिसते त्यादृष्टीने ते 'कर्मयोगी' ठरतात. त्यांनी आश्रमात आहाराच्या बाबती दूध, तूप, ताक मसाला, मीठ वर्ज्य केलेला दिसून येते. कांचनमुक्ती प्रयोगाबाबत तर समस्थेचे समूळ उपटून टाकण्याचा प्रयत्न केला. विनोबा हे प्रयोगशील असल्यामुळे त्यांनी चरख्याच्या बाबतीत 'तकली' हे नविन यंत्र शोधून काढले यावरून त्यांची संशोधक वृत्ती लक्षात येते. तसेच खादी आणि मजुरी यांचा मेळ बसवून कातण्याचा व सुतगुंडी तयार करण्याच्या कामात वेग आणून क्रांतीकारी बदल घडवून आणला. यातूनच त्याचा वैज्ञानिक दृष्टीकोन दिसुन येतो.

विनोबांनी आश्रमीय जीवनात ग्रामोद्योगाची स्थापना करून लोकसेवेचे व्रत जोपासले त्यासाठी आश्रमवासीयांना जनतेच्या सेवेसाठी खेडोपाडी पाठवून तेथील समस्या सोडविण्याचेही कार्य केले. इतकेच नाहीतर खेड्यात हरीजनासाठी मंदिर प्रवेश, विहीर खुली करणे, कुष्ठरोग निवारण इत्यादी कार्यही हाती घेतले. या दृष्टीने ते 'लोकसेवक' ठरतात.

भूदानाच्या कार्यात फिरतांना त्यांनी ठिकठिकाणी स्थापन केलेली आश्रमामागे आर्तराष्ट्रीय दृष्टी दिसुन येते. आत्मधार, सज्जनाधार व सर्व जनाधार यांना आश्रमाचे आधार मानून आश्रम निर्माण केले व ते चालविले. विनोबानी आश्रमात सर्व जाती धर्माच्या लोकांना प्रवेश दिला. भेदाभेद व अस्पृशता पाळली नाही व आपले सर्व आश्रम सर्वधर्मियांना खुली केली. त्या दृष्टीने हे आश्रम 'सर्वधर्मिय' ठरतात. विनोबांनी आश्रमातून विविध प्रयोग करून त्याचा आदर्श समाजासमोर ठेवला त्याचा 'उपवासदान' व 'दिवसाच्या खाण्याचा खर्च दान' म्हणून द्यावा ही नविन कल्पना त्यांनी मांडली. तसेच दोन आणे आहार योजना व चलन प्रयोग यासारखे सुधारणावादी प्रयोगही त्यांनी केले. तसेच आश्रमवृत, मासिके पक्षिके व वृत्तपत्रे चालवून जनतेलाही जागृत करण्याचे कार्य केले. त्यामुळे विनोबाचे आश्रम म्हणजे उच्च दर्जाचे नागरीक घडविणारी 'विद्यापीठे' होती. असे म्हणता येईल.

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ साधने

1) गांधी महात्मा, 'सत्याचे प्रयोग अथवा आत्मकथा', नवजीवन प्रकाशन मंडळ, अहमदाबाद – 1965.
2) महा. द.त.(संपा), 'गांधी विनोबा पत्रव्यवहार', साहित्य प्रकाशन, मुंबई, 1992.
3) विनोबा, 'प्रेमपंथ अहिंसेचा', परंधाम प्रकाशन पवनार, 2002.
4) विनोबा, 'ब्रम्हविद्या मंदीर, ग्राम सेवा मंडळ प्रकाशन, पवनार, 1998.
5) बजाज रामकृष्ण (संपा), 'जमनालाल बजाज की डायरी खंड – 3', सत्ता साहित्य प्रकाशन दिल्ली, 1969.
6) विनोबा, 'विनोबा साहित्य खंड – 13', परंधाम प्रकाशन, पवनार, 1998.
7) विनोबा, 'विनोबा साहित्य खंड – 14', परंधाम प्रकाशन, पवनार, 1999.
8) विनोबा, 'विनोबा साहित्य खंड – 15', परंधाम प्रकाशन, पवनार, 1995.
9) विनोबा, 'विनोबा साहित्य खंड – 18', परंधाम प्रकाशन, पवनार, 2000.
10) विनोबा, 'विनोबा की चतुसुत्री', सर्वसेवा संघ प्रकाशन, वाराणशी.
11) अडावदकर अनंत, 'विनोबा व्यक्ति आणि विचार' जयश्री प्रकाशन, नागपूर, 1995.
12) थत्ते यदुनाथ, 'विनोबा भावे', चित्रशाळा प्रकाशन पुणे, 1956.
13) दिवाण मनोहर, 'परधाम ते पवनार', ग्रामसेवा मंडळ प्रकाशन, नालवाडी, 2000.
14) देशपांडे कुसुम 'संपा', 'विनोबा सन्निधी', ब्रम्हविद्या मंदीर प्रकाशन, पवनार, 1992.
15) बाळकोबा, 'महात्माजीच्या सहवासातील काही आठवणी', परंधान प्रकाशन, पनवार, 1969.

Scanned with OKEN Scanner

138

VPC'S RENOWNED ECONOMICS BOOKS
(for Graduates, Post graduates & Competitions)

Macro Economic Analysis (English/Hindi)	K.C. Rana & K.N. Verma
Micro Economic Theory (English/Hindi)	K.N. Verma
Economics of Development and Planning (English/Hindi)	M.L. Taneja & R.M. Myer
International Economics (English/Hindi)	K.C. Rana & K.N. Verma
Leading Issues in Agricultural Economics (English/Hindi)	R.N. Soni & Sangeeta Malhotra
Public Economics (Theory & Practice) (English)	Om Parkash
Public Economics (Theory & Practice) (Hindi)	Om Parkash & Dharmendra Singh
A Textbook of Econometrics	S. Shyamala & Navdeep Kaur
Economics of Public Finance	Om Parkash
Economic Thought (Hindi)	Dharmendra Singh
Labour Economics (Hindi)	Dharmendra Singh
Demography (Hindi)	J.C. Pant
Understanding Economics thru' Analysis & Applications	Ruchi Gupta

BOOKS AS PER CBCS PATTERN

Introductory Micro Economics (Sem.I) Hons./GE	K.N. Verma
Introductory Macro Economics (Sem.II) Hons./GE	K.N. Verma
Statistical Methods for Economics (Sem.III) Hons	Navdeep Kaur & Sarabjit Kaur
Intermediate Micro Economics I (Sem.III) Hons.	K.N. Verma
Intermediate Macro Economics I (Sem.III) Hons.	K.N. Verma
Intermediate Micro Economics II (Sem.IV) Hons.	K.N. Verma
Intermediate Macro Economics II (Sem.IV) Hons.	K.N. Verma
Essentials of Public Economics (Sem.IV) Hons./DSE/GE	Om Parkash & Meenu Soni
Introductory Econometrics (Sem.IV/V) Hons./DSE/GE	S. Shyamala & Navdeep Kaur
Development Economics I (Sem.V) Hons.	M.L. Taneja & R.M. Myer
Development Economics II (Sem.VI) Hons.	M.L. Taneja & R.M. Myer
Essentials of Public Finance & Public Economics	Om Parkash & Meenu Soni
Principles of Micro Economics I&II (Sem.I&II) Pass/GE	K.N. Verma
Principles of Macro Economics I&II (Sem.III&IV) Pass/GE	K.N. Verma
Micro Economics (Sem.I) Hons. GE	K.N. Verma
Macro Economics (Sem.II) Hons. GE	K.N. Verma
Business Statistics (Sem.III) Pass/Hons. GE	Navdeep Kaur & Sarabjit Kaur

Shop online at amazon.in

VISHAL PUBLISHING CO.

शाश्वत आणि सर्वसमावेशक जागतिकीकरण

शाश्वत आणि सर्वसमावेशक
जागतिकीकरण

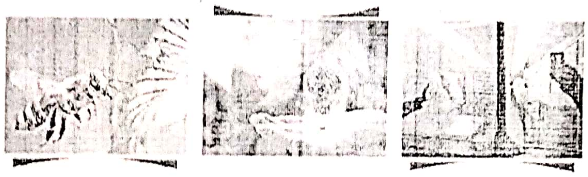

• मुख्य संपादक •

स्नेहा विनायक देशपांडे

• संपादक मंडळ •

- सत्यप्रिय इंदूरवाडे
- समित माहोरे
- धीरज कदम
- अपर्णा समुद्र
- हितेश दडमल
- समीर सिद्दिकी

VISHAL PUBLISHING CO.

१४)	जागतिक व्यापार संघटनेचा भारतातील कापूस पिकाच्या अर्थशास्त्रावर पडणारा परिणाम —सुनील घुगल	61
१५)	जागतिकीकरण आणि भारतीय दारिद्र्य —रक्षित मदन बागडे	66
१६)	व्यापार—उद्योगातून जागतिकीकरण होण्यास जाहिरात कलेचा सहभाग – एक अभ्यास —अमोल कृष्णराव गुल्हाने	70
१७)	जागतिकीकरण आणि दृश्य कला यातील आंतर—बाह्यसंबंध —सदानंद चौधरी	75
१८)	आर्थिक सुधारणांचे संक्रमण —विठ्ठल घिनमिने	79
१९)	जागतिकीकरणाचे ग्रामीण समुदायावरील परिणाम —पंढरी मोरे, रवींद्र बी. शेंडे	84
२०)	वैश्वीकरण के उपभोक्तावाद में विज्ञापन की भूमिका तथा भविष्य का अध्ययन —आशीष गंगाधर उजवणे	88
२१)	बाजार में डिजिटलाइजेशन: न्यू विज्ञापन मिडिया के व्यवसायिक स्रोत —उज्ज्वल एस. कडोडे	92
२२)	नाट्य शास्त्र में नायक—नायिका भेद का महत्त्व: कलात्मक अध्ययन —मयुक्ता शोगत	96
२३)	जागतिकीकरण और वित्तीय समावेशन —हर्षना सोनकुसरे	99

Scanned with OKEN Scanner

जागतीकरणाचे ग्रामीण समुदायावरील परिणाम

पंढरी जी. मोरे, रविंद्र बी. शेंडे

प्रस्तावना:–

देशाचा विकास किंवा प्रगती करण्याच्या दृष्टीने १९८४–८५ मध्ये भारताचे पंतप्रधान माननिय श्री.राजीव गांधी यांनी नवीन आर्थिक धोरणाची संकल्पना मांडली. त्याच वेळी भारताचे वित्तमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग हे होते. त्यांनी नवीन आर्थिक धोरणाची देशामध्ये अमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला परंतू तो अयशस्वी ठरला. १९९० मध्ये भारताचे पंतप्रधान माननिय श्री.पी.व्ही.नरसिंहराव हे झाले.त्यावेळी सुद्धा भारताचे वित्तमंत्री डॉ.मनमोहन सिंग होते. त्याच काळात १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण राबविण्यात आले. आणि तेव्हा पासून देशात जागतीकीकरण, उदारीकरण व खाजगीकरणाला सुरूवात झाली. १९९१ मध्ये देशात नवीन आर्थिक धोरण हे देशाच्या विकासाला किंवा प्रगतीला अधिक महत्वपूर्ण ठरले, १९९१ मध्ये देशात नवीन आर्थिक धोरण, नवीन औद्योगिक धोरण व नवीन वित्तीय धोरण राबविण्यात आले. खऱ्या अर्थाने देशाचा आर्थिक विकास व्हायला सुरूवात झाली. देशामध्ये मोठ्या प्रमाणात रोजगार प्राप्त व्हायला लागला. त्यामुळे जागतीकीकरण ही देशाच्या अर्थव्यवस्थेला व्यापक वैश्विक अर्थव्यवस्थेचा भाग बनली.

आर्थिक सुधारणा व्यवस्थितरित्या पार पाडाव्यात, आंतरराष्ट्रीय पातळीवरचे देवाण–घेवाण, व्यवहार मालमत्ता, हस्तांतरणाचे व्यवहार सुलभ व्हावेत, पारदर्शक व्हावेत, या दृष्टीने संरचनात्मक धोरणात्मक अशा स्वरूपाचे करण्यात आलेले बदल म्हणजे "आर्थिक सुधारणा" होय.

आर्थिक सुधारणा ही अखंडीत प्रक्रिया असून ती सर्व देशामध्ये सारखी चालू असते. कृषी, औद्योगिक क्षेत्र ,सेवा क्षेत्र. यामध्ये कालानुरूप जसे बदल होतात तसेच बदल आर्थिक क्षेत्रातही होतात त्यातूनच नवीन आर्थिक सुधारणा या प्रमुख संकल्पने अंतर्गत पुढील तीन उपसंकल्पनांचा अंतर्भाव होतो.

१) उदारीकरण २) खाजगीकरण ३) जागतीकीकरण

नवीन आर्थिक सुधारणा सातत्याने चालणारी प्रक्रिया असून ती सर्व देशामध्ये (विकसित,विकसनशिल, अल्प. विकसित) सारखीच चालू असते. गतिमान अर्थव्यवस्थेत कोणतीच गोष्ट कायम स्वरूपी स्थिर रहात नाही. उत्पादन–तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन पद्धती अशा सर्वच क्षेत्रात बदल होतात.

वर्तमान काळात जगामध्ये अनेक माहिती तंत्रज्ञान व दळणवळण क्षेत्रात क्रांतीकारक बदल होत आहे.या तंत्रज्ञानाच्या युगात संपुर्ण जग हे लहान झालेले आहेत. भारतासह अनेक देशात उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतीकरण यांच्या संबंधात चर्चा सुरू आहे. जर भारताने नवीन आर्थिक धोरण १९९१ मध्ये स्वीकारले असले तरी याचा पाया मात्र ८० व्या दशका पासून सुरू होतो. १९९० नंतर खऱ्या अर्थाने भारतावर सखोल परिणाम होण्यास सुरूवात झालेली आहे. यामध्ये जागतीक मुक्त व्यापार किंवा जागतीकीकरणाने भारतीय अर्थव्यवस्थेवर व ग्रामीण समुदायावर काय परिणाम झाले आहे.याचे विश्लेषण करण्यात आले आहे.

जागतीकीकरणाचा अर्थ:–

जागतीकरण म्हणज अशी प्रक्रिया आहे की जी देशाच्या अर्थव्यवस्थेला वैश्विक अर्थव्यवस्थेचा एक भाग बनविते.देशातील सर्व प्रकारच्या उदा. वस्तूची, सेवांची, उत्पादन घटकांची आणि वित्तीय व्यवहार हे व्यापक जागतिक बाजारपेठांचा भाग बनतात. जगातील सर्व देशांनी जागतीक बाजारपेठ निर्माण करण्यासाठी सर्व देशांनी एकत्र जागतीक बाजार व्यवस्था अस्तित्वात आणणे म्हणजे जागतीकीकरण होय. जागतीकीकरणामुळे व्यवसाय, उद्योग,व्यापारात वाढत जाणारा विस्तार की ज्याला कोणत्याही देशाच्या भौगोलिक सीमारेषांची मर्यादा नाही. त्यामुळे

जागतीकीकरणासंबधी विविध अर्थतज्ञांनी दिलेल्या व्याख्यांचा अभ्यास करणे उपयुक्त ठरेल.

१) जगदीश भगवती यांच्यामते:—

जागतिकीकरण म्हणजे राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थांना जागतीक अर्थव्यवस्थामध्ये पुढील प्रकियाद्वारे सामाविष्ठ करून घेणे .बहुराष्ट्रीय कंपन्या,व्यापार व महामंडळे यांच्याकडून प्रत्यक्ष गुंतवणूक, अल्पकालीन भांडवलप्रवाह, कामगार व एकूण मानवाची आंतर्राष्ट्रीय गतिमानता आणि तंत्रज्ञानाचा प्रवाह होय.

२) जागतिक बॅक:—

जागतिक बॅकेने जागतिकरणच्या अर्थ पुढील प्रमाणे लावला आहे. जागतीकीकरण म्हणजे उपभोग्य वस्तूंसह सर्व वस्तूंच्या आयाती वरील निर्बंध हळूहळू कमी करणे.आयाती दर/कर कमी करणे, सार्वजिक क्षेत्रातील उद्योगांचे खाजगीकरण होय.

जागतीकीकरणच्या काळात ग्रामीण समुदायाची रोजगार परिस्थिती:—

जागतीकीकरणाच्या काळात ग्रामीण समुदायाची परिस्थिती बघितल्या फारशी अनुकूलता दिसून येत नाही. मात्र रोजगाराची बाबतीत बघितल्यास तर असे दिसून येते की, ग्रामीण भागातील सरासरी मासिक मिळकत स्वयंरोजगार, नियमित वेतन, कंत्राटी कामगार, प्रासंगिक मजूर यामध्ये कशा प्रकारची असते हे खालील कोष्टकावरून दिसून येते.

तक्ता क्र. १
सरासरी मासिक मिळकत

स्वयंरोजगार	नियमित वेतन	कंत्राटी कामगार	प्रासंगिक मजूर	
काम करत असलेले लोक	८६.६	१.०	३.०	३२.८
५,००० रु पर्यंत	८१.३	१८.७	३८.५	५९.३
५,००१ रु ते ७,५०० रु	२६.२	११.५	२७.१	७५.०
७,५०१ रु ते १०,००० रु	१३.८	११.०	२०.३	१२.०
१०,००१रु ते २०,००० रु	११.१	२३.६	११.०	३.५
२०,००१रु ते ५०,००० रु	३.५	१७.७	२.१	०.३
५,००००१रु ते १०,००००० रु	०.४	१.८	०.१	०.०
१०,००००० च्या पुढे	०.१	०.२	०.०	०.०

स्त्रोत :—वार्षिक रोजगार — बेरोजगार अहवाल सर्वेक्षण २०१५—१६,लेबर ब्युरो

जागतीकीकरणाच्या काळात ग्रामीण क्षेत्रात रोजगाराची स्थिती चांगली दिसून येत नाही. कारण ग्रामीण क्षेत्रात भांडवलप्रधान उत्पादन पद्धतीमुळे रोजगार निर्मिती करण्याचा दर मंदावलेल्या स्थितीत होता. जागतीकीकरणाच्या काळात मोठ्या प्रमाणात खाजगी क्षेत्र हे रोजगारात परिणामकारक वाढ करण्यास असमर्थ ठरले. या जागतीकीकरणाने कामगारांना संघटित क्षेत्रातून असंघटीत क्षेत्राकडे जावे लागले.कारण संघटीत क्षेत्रातील कामगारांना मिळणारे उत्पन्न हे असंघटित क्षेत्रातून मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा तुलनेने अधिक असते. संघटित क्षेत्रातील कामगारांना रोजगार, संरक्षण, सोयी—सुविधा व इतर फायदे अधिक मिळतात.खाजगी क्षेत्रातील संघटित क्षेत्रात काम स्वीकारल्याने अधिक वेतन व समान कौशल्य असणाऱ्या कामगारांना सार्वजनिक क्षेत्राच्या बरोबरीने फायदे मिळतात. मात्र त्यांची तुलना केल्यास सार्वजनिक क्षेत्रात अजुनही रोजगाराचे संरक्षण अधिक प्रमाणात टिकून आहे. जागतीकीकरणात अनौपचारिकता वाढली आहे म्हणजेच असंघटीत क्षेत्राचा व्याप वाढला आहे.त्याचबरोबरच जागतीकीकरणामुळे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत अनौपचारिकपणा वाढत असताना दिसून येते

जागतीकीकरणाच्या प्रक्रियेत श्रमिकांना सर्वहारा बनविण्याची प्रवृत्ती वाढलेली आहे. बेरोजगारी, नैमित्तीकरण, अल्प वेतन, अंशकालीन काम, कमी व संरक्षणविरहित रोजगार या समस्यांना ग्रामीण क्षेत्रातील समुदायाला तोंड द्यावे लागत आहे. यंत्राच्या वापरामुळे उत्पादनातील व्यवस्थापनासाठी खर्च कमी व तंत्रज्ञानामुळे उत्पादन क्षमता वाढली आहे. ग्रामीण श्रमिकांची पिळवणूक जास्त होत असल्यामुळे नफ्याचे प्रमाण वाढले आहे. जागतीकीकरणच्या काळात व्यवस्थापन निगडीत नोकऱ्या आणि कामगारांच्या जागामध्ये विस्तार झालेला आहे. या काळात कामगार संघटनांची सौदाशक्ती बऱ्याच प्रमाणात कमी झालेली आणि सवलतीच्या प्रमाणामध्ये सौदा करण्याचा मार्ग स्विकारला आहे ग्रामीण श्रमिक संघटनांनी कामगारांची व वेतनाची कपात स्वीकारली आहे. त्यामुळे कामगारांना आपला रोजगार गमवावा लागला. आणि जागतीकीकरणामध्ये कामगारांची सौदाशक्तीची क्षमता कमी होत आहे.

जागतीकीकरणाअंतर्गत ग्रामीण क्षेत्रात पूर्ण रोजगार व रोजगारातील स्थैर्य हे ध्येय :–

जागतीकीकरणाच्या काळात ग्रामीण समुदायातील स्त्री कामगारांचे प्रमाण हे काही उद्योगात वाढलेले आहे. स्त्री कामगार सहज नियंत्रित करू शकणारे आहे. त्यांना कमी वेतन, अशाश्वत काम करावे लागत आहे. मात्र नैमित्तीकरण वाढताना काही ठिकाणी स्त्री कामगारांचे प्रमाण वाढलेले दिसते.स्त्री व पुरूषाना स्थिर व उत्पादक कामाच्या संधी वाढविणाऱ्या दिर्घकालीन आर्थिक वृद्धी प्रक्रियेत सोबतच पूर्ण रोजगाराचे धोरण राबविणे आवश्यक असते आणि यासाठी स्वातंत्र, समानता, संरक्षण, व मानवी प्रतिष्ठा अमलात आणली आहे. परंतु स्त्री कामगाराच्या प्रमाणात वाढ करणे हे देखील जागतीकीकरणाचे घोषवाक्य आहे त्यामुळे भारत सरकार जेव्हा पूर्ण रोजगार व कामा, तील स्थैर्य निर्माण करण्याच्या विचार करते. तेव्हा जागतीकीकरणाचा आघ हा ग्रामीण समुदायाला पोषक नाही. त्यामुळे सरकार ग्रामीण समुदायातील कामगारांना ओद्योगाकडे व पूरक रोजगाराकडे वाटचाल करण्याचा प्रयत्न करीत आहे म्हणजेच उपलब्ध रोजगारातून माणसांच्या कुटूंबाच्या गरजा भागविल्या जाणार नाही. तसेच जागतीकीकरणात मानवी संसाधनाचा विकास व प्रचार केला जात आहे.

ग्रामीण श्रमभाव आणि लिंगभाव :–

१९९१, २००१ आणि २०११ च्या जनगणना लक्षात घेता दर वर्षी २.५ कोटी बालके जन्माला येतात असे शोध अहवालात नमूद करण्यात आले आहे. परिणामी वार्षिक २.५ कोटी लोक २१ वर्ष वयोगटात येतात आणि येत्या २० वर्षातही हे चित्र राहिल. २.५ कोटी लोक जनतेतल्या जनतेचा श्रम सहभाग दर ६० टक्के राहील असा अंदाज आहे. म्हणजेच दर वर्षी १.५ कोटी व्यक्ती श्रम बळात सहभागी होतील. तसेच अखिल भारतीय उच्च शिक्षण आजकाल २०१६–१७ मध्ये दर वर्षी सुमारे ८८ लाख विद्यार्थी पदवी शिक्षण पूर्ण करतात. यामध्ये रोजगार अथवा नोकरीची इच्छा नसलेल्याची संख्या ठरविण्यासाठी मदत झाली. ती ६६ लाख आहे. यानुसार ग्रामीण श्रमभाव व लिंगभाव यांच्या आधारावर श्रम बाजारात रोजगार आणि श्रमशक्तीच्या मागणी-पुरवठ्याचे [illegible] येते. ते खालील कोष्टकाच्या आधारे नमूद केले आहे.

तक्ता क्र.२

ग्रामीण श्रमभाव आणि लिंगभाव

भारतीय श्रमशक्ती	एकक	२०१७
अंदाजाप्रमाणे दरवर्षी भर पडणारी निव्वळ श्रमशक्ती	लाख	[illegible]
श्रम बाजारात स्वच्छेने सहभागी न होणारे ४०टक्के	लाख	–१००
श्रम शक्तीत वार्षिक निव्वळ पात्र सहभागी	लाख	१५०
पदवीधारक वार्षिक	लाख	८८
गळती दर २५ टक्के	लाख	–२२
श्रमशक्तीत दरवर्षी भर पडणारे अर्हता प्राप्त मनुष्यबळ ६६,००,०००		
विना पदवी,विना अर्हता कामगार (निव्वळ १५० लाख)वार्षिक ८४,००,०००		

स्त्रीया आणि पुरूषांमध्ये जे शारीरिक भेद म्हणजेच लैंगिक फरक होय. मात्र लिंगभाव म्हणजे लिंगावर आधारलेल्या समाजाच्या भावना आणि लिंगभावातील भेदाला सतत नवीन समर्थन मिळत आहे. यापैकी ग्रामीण श्रमबाजार हा देखील समाजाचा एक अंग असून तो देखील लिंगभावाने प्रभावित होत असतो. शहरात व ग्रामीण भागातील उद्योगात, कामाची गती, एका वेगळ्या पद्धतीनुसार चालते. स्त्रियांच्या वाट्याला येणारी कामे कमी दर्जाची आहे. श्रमबाजारात स्त्री–पुरूष असा भेद होत आहे.

ग्रामीण समुदायात कमी वेतनावर काम करणाऱ्या स्त्रीया :–

जागतीकीकरणामुळे कमी वेतनावर काम करणाऱ्या स्त्री कामगारांचे प्रमाण वाढले. औपचारिक कामगारांची संख्या घटली आणि कामाचे तास वाढविण्यात आलेले आहे. त्याचबरोबर असंघटीत क्षेत्रात घरगुती उद्योगातील श्रमिकांचे शोषण केले जात आहे. उद्योजकाचे कमाल खर्च सुद्धा कमी होत आहे. घरगुती उद्योगातील अकुशल व कमी कौशल्य असलेल्या श्रमिकांमध्ये स्त्रियांची संख्या जास्त असते. यावेळी किमान मजूरीपेक्षा कमी मोबदला स्त्री–कामगारांना दिला जातो.

ग्रामीण समुदायातील कामगारांच्या रोजगावर झालेला परिणाम :–

सध्या अंदाजित केलेल्या संपूर्ण जगातील खुल्या बेकारीचा दर १८८ मिलीयन पर्यंत पोहचलेला आहे. जागतीकीकरणामुळे मोठ्याप्रमाणात लोकसंख्या स्थानांतरण संधीची स्थिती निर्माण झाली व ग्रामीण भागातून शहरी भागाकडे स्थलांतर वाढले आहे. तसेच शहरी असुरक्षित व असंघटीत क्षेत्राचे प्रमाण वाढले आहे. त्या काळात स्वस्त कामगार उपलब्ध होऊ लागले असून यामध्ये स्त्री कामगाराचे प्रमाण अधिक वाढले आहे.अकुशल व अप्रशिक्षत कामगारांना पर्याय उपलब्ध नसल्याने अल्प वेतनावर व हलक्या दर्जाचे काम करतात.

निष्कर्ष :–

वरील चर्चेवरून असे दिसते की जागतीकीकरणामुळे ग्रामीण समुदायाच्या कुशल, अकुशल, रोजगार, श्रमबाजार, स्त्री–पुरूष लिंगभाव यावर काय परिणाम होतो. तसेच जागतीकीकरणाचा ग्रामीण भागापेक्षा शहरी भागावर अधिक परिणाम होतो. त्याचबरोबर ग्रामीण भागामध्ये प्रामुख्याने कृषी व कृषीवर आधारित उद्योगामधील कामगारांशी संबंधित आहे. स्त्री कामगार हा देखील एक ग्रामीण क्षेत्रातील श्रमबाजाराचा एक महत्वाचा घटक आहेत. त्यामुळे जागतीकीकरणाचा ग्रामीण समुदायावर एकूण विशिष्ट पैलूसाठी होणारा अभ्यास महत्वाचा ठरतो.

संदर्भग्रंथ सूची :–

१) सुंदरम,रूद्र–दत्त, (२००६)– "भारतीय अर्थव्यवस्था," ५३ आवृत्ती. एस.चंद ॲण्ड कंपनी लि. नई दिल्ली–११००५५, २००६.पृ.२६५–२३९.

२) शर्मा. अलख. एन. (२००६)– "भारतातील रोजगार आणि श्रम बाजारातील सुधारणा." २७ मे २००६.पृ. २११५–२१२१.

३) लाल ॲण्ड लाल. (२०१८)"भारतीय अर्थव्यवस्था", .पृ.११.२३–२१.५

४) खेर.सी.पी. (२००८) "जागतीकीकरण, समस्या, आशय आणि अनुभव"" दिलीप प्रकाशन प्रा.लि द्वितीयावृत्ती पृ.६३–८८

५) खेर.सी.पी. (१९९१) "आर्थिक सुधारणाचे नवे पर्व." दिलीप प्रकाशन प्रा.लि. प्रथमावृत्ती , पृ. २३–३२

६) खेर.सी.पी (२००४) जागतीक अर्थकारणाचे नवे संदर्भ" दिलीप प्रकाशन प्रा.लि. प्रथमावृत्ती पृ. ५२–६०

Arthnaath, Nawa...

आतर्राष्ट्रीय व्यापार व प्रादेशिक गटांचा उदय

Scanned with OKEN Scanner

17

समावेषक वा शाश्वत विकासाचा आधार : हवामान आणि संस्कृती

प्रा. डॉ. रवींद्र बापुराव शेंडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा
जि. चंद्रपूर (महा.),पिन. 442907

प्रास्ताविक:

निसर्गाने दिलेल्या प्रत्येक साधनसामुग्रीचा आनंद घेऊन साधनसामुग्री जश्याच्या तशी पुढिल पिढीकडे हस्तांतरण करण्याची जबाबदारी प्रत्येक पिढीची असायला हवी. असे अपेक्षित असतांना वर्तमान पिढिला त्रास होणार व पुढिल पिढिच्या त्रासात वाढ होईल अशी मानसीकता साधारणता "विकास आणि शोषण" या सुत्रापासून पहायला मिळत आहे. यात तात्काळ बदल करणे आवश्यक आहे. अन्यथा सामान्य व शास्त्रज्ञानांसुध्दा कुठल्याही उपाययोजना सुचणार नाही. पृथ्वीतलावरील काही निवडक देश (१७) नैसर्गिक साधनसंपत्तीने समृध्द आहेत. आपला भारत त्यापैकी एक आहे. भारत श्रीमंत देश असून येथे गरिब लोक राहतात असे भारताच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या अपुऱ्या वापराबाबत व साधनसंपत्तीच्या विपुलतेबाबत म्हटल्या जाते. "खुप उत्पादन – खुप पैसा" असे विविध सुत्र खोट्या समृध्दीसाठी वापरले जात आहे. अशा सुत्रात पर्यावरणपूरक बदल करणे आवश्यक आहे.

बीज शब्द– आर्थिक गणित, समग्र आरोग्य धनसंपदा.

संशोधन समस्या –

भारताकडे नैसर्गिक साधनसंपत्ती बरोबरच लोकसंख्या अधिक आहे. परंतु यात समन्वय न जुळल्यामुळे शाश्वत विकासावर म्हणजेच पर्यावरणावर मर्यादा येत आहे. निसर्गाला छान सांभाळल तर निसर्ग आपणास छान सांभाळेल.या पार्श्वभूमीवर वरील विषयाची निवड व इतरही कारणामुळे विषयाची निवड करण्यात आली आहे.

व्याप्ती आणि मर्यादा –

या शोधनिबंधात निवडक प्रवाहांचा आढावा घेण्यात आला आहे. शक्यतो अद्यावत माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. ही या संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा आहे.

संशोधन पध्दती –

या शोधनिबंधासाठी प्रामुख्याने वर्णणात्मक व विश्लेशणात्मक संशोधन पध्दतीचा वापर करतांना घटक विश्लेशण या पध्दतीचा वापर केला आहे. तथ्य संकलणासाठी प्रामुख्याने दुय्यम साधनसामुग्रीचा आधार घेतला आहे.

121 / 324

संशोधनाची उदिष्ट्ये –

(१) हवामान बदल व बाजारपेठेतील बदलाचा अभ्यास करणे.

(२) हरित क्रांती, औद्योगीक क्रांती आणि पर्यावरण प्रदूषण यातील सहसंबंधाचा अभ्यास करणे.

(३) समग्र आरोग्य धनसंपदेचा अभ्यास करणे.

Scanned with OKEN Scanner

संशोधनाची गृहीते

(१) तिनही क्षेत्र आर्थिक गाणिताचा मेळ बसविण्यासाठी पर्यावरणाचा ऱ्हास करीत आहे.

विषयाचे विश्लेशण –

हरित क्रांती, औद्योगिक क्रांती आणि पर्यावरण प्रदूषण

आपल्या देशात १९६६–६७ मध्ये हरितक्रांतीचा प्रयोग झाला. हरीत क्रांतीपूर्वी अन्नधान्याचा तुटवडा होता. त्यामुळे शेतीउत्पादन वाढविणे हेच एकमेव ध्येय होते. जुन्या आदानांच्या ठिकाणी नवीन आदानाचा वापर सुरू झाला आणि शेतीचे उत्पादन अचानक मोठे बनले यालाच हरितक्रांती म्हटले जाते. अन्नधान्यांची टंचाई दूर होऊन भारत अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण झालेला पहायला मिळतो. सार्वजनिक वितरण प्रणाली मार्फत गरिब व होतकरू कुटूंबांना सवलतीच्या दरान अन्नधान्य दिले जाते याची पाळेमुळे हरितक्रांतीत आहे. ही हरितक्रांतीची जमेची बाजू असतांना हरितक्रांतीने पर्यावरणाचे प्रदूषण निर्माण केले आहे. आधुनिक शेतीमुळे आणि या नवीन आदानामुळे पर्यावरणाचे, मानीव आरोग्याचे, समग्र आरोग्य व निसर्गाचे किती अफाट नुकसान होत आहे. हे तपासणे आवश्यक आहे. शेणखत नावापुरते वापरण्यात येऊन रासायनिक खतांचा वापर मोठा होत आहे. जमीचे आरोग्य धोक्यात येत आहे. जी फळे, फुले, भाजीपाला शेतामधुन मिळतो त्यामुळे मानवी आरोग्य व काही पशूपक्षांचे आरोग्य,प्रसंगी मृत्यू होत असलेले पहायला मिळतात. थोडक्यात हरितक्रांतीमुळे शेतीचे आरोग्य बिघडून प्रदूषणात वाढ झाली आहे.

औद्योगिक क्रांतीची व्याप्ती खुप–खुप मोठी बनली आहे. "हवे तसे उत्पादन – हव्या त्या वेळी" हे सुत्र उद्योगात वापरणे शक्य असल्यामुळे, २४ तास कामगार व यंत्र उद्योगात काम करतांना पहायला मिळत आहे. रासायनिक प्रक्रिया बऱ्याच वस्तूंच्या बाबतीत करावी लागत असल्यामुळे प्रत्यक्षात काम करणाऱ्या कामगारांचे तसेच ती वस्तू वापरणाऱ्या ग्राहकांचे आरोग्य बिघडत चाललेले आहे. कारखान्यातून निघणाऱ्या सांडण्यातून व धुरामूधन मानवी आरोग्य धोक्यात आले आहे. उन्हाळा दिवसेदिवस तापत जात आहे. हिवाळा व पावसाळा अश्या दोनही ऋतूमध्ये बिघाड झालेला पहायला मिळत आहे.

ऋतूचक्र बदलामुळे शेती व शेतीपूरक व्यवसायातुनसुध्दा कच्चा माल दर्जेदार उत्पन्न होत नसल्यामुळे व अशाच आदानांचा वापर उद्योगात होत असल्यामुळे पर्यावरण प्रदूषणात दिवसेंदिवस वाढ होत चाललेली आहे. या दोनही व इतर निर्माण झालेल्या अशा विविध क्रांत्यांचे (उदा.नीली क्रांती) फेरविचार करणे आवश्यक आहे.

122 / 324

जी. आय. उत्पादने

जागतिकरणाच्या प्रवाहात भारतातील स्थानिक उत्पादने ही मुख्य प्रवाहातील बाजाराशी स्पर्धा करू शकणार नाही. ही विचारसरणी बदलविणे आवश्यक आहे. कमी उर्जा लागणाऱ्या, कमी खर्चिक उत्पादनाची गरज आहे. त्यांना भविष्यात मोठा वाव आहे. शेती उत्पादने देशातील नागरीकांचे जीवणमान तसेच अतिरिक्त उत्पादनातून परकिय मिळकतही उपलब्ध करून देत असल्यामुळे त्या त्या स्थानिक उत्पादनांसाठी हवामान सांभाळून व त्याला बाजारपेठेची जोड दिल्यास भारतीय शेतीचा कणा सुदृढ होईल.

Scanned with OKEN Scanner

जी. आय. हे कृषी क्षेत्रासाठी महत्वाचे आहे. एखाद्या पिकाची किंवा शेतीमालाची जी. आय. नोंदणी होणे म्हणजे त्यास कायदेशीर अभिष्ठान प्राप्त होणे हाये. विशेष म्हणजे जी. आय. हा कोणा एका व्यक्तीच्या नावावर मिळत नाही तर त्या पिकाचे, शेतमालाचे उत्पादन घेणाऱ्या संबंधित शेतकरी समुहाला जी. आय. प्रदान केला जातो.)

शेतकऱ्यांनी आपल्या बुध्दीच्या जोरावर आपल्या भागातील वैशिष्टयपूर्ण शेतमालाचे उत्पादन घेतलेले असते. हे एक अलौकिक कार्य असल्याने त्याला जी.आय. रूपी बौध्दिक संपदा बहाल करण्यात यावी. हा जी. आय. मागचा विचार आहे.

महाराष्ट्रातील जी. आय. उत्पादने

१) आंबेमोहोर भात २) भिवापूरीची मिरची ३) जळगावची वांगे ४) आजरा घनसाळ तांदूळ ५) डहाणू, घोलवडचा चिकू ६) जालना मोसंबी ७) बीडचे सीताफळ ८) जळगावची केळी ९) कोल्हापूरी गूळ १०) लासलगांव कांदा ११)पुरंदरचे अंजीर १२) वायगावची हळद १३) महाबळेश्वरची स्ट्रॉबेरी १४) सांगलीचा बेदाणा १५) पैठणी साडी १६) मंगळवेढयाची ज्वारी १७) सिंधुदुर्ग–रत्नागिरी कोकम १८) पुणेरी पगडी १९) मराठवाड्याचा केसरआंबा २०) सोलापूरचे डाळिंब २१) सांगली हळद २२) नवापूरची तूरडाळ २३) वेंगुर्ला काजू २४) अल्फान्सो आंबा २५) नाशिकची द्राक्षे २६) वाघ्या घेवडा २७) उस्मानाबादी शेळी २८) अलीबागचा पांढरा कांदा २९) भंडारा चिमूर तांदूळ ३०) वाडा कोलम तांदूळ

समग्र आरोग्य व संस्कृती

बालपणापासून ते म्हातारपणापर्यंत मनुश्याला वेगवेगळ्या भुमिका पूर्ण कराव्या लागतात. त्यामध्ये सैनिक, शेतकरी, सामान्य व असामान्य अशा एकूण सर्वांच्याच भूमिका महत्वाच्या असल्यामुळे सर्वांचे आरोग्य सुदृढ असणे आवश्यक आहे. तसेच मनुश्याबरोबरच सर्व प्राणीमात्रांचे आरोग्य उत्तम असणे आवष्यक आहे. तसेच जमीनीचे आरोग्य, पक्षी यांच्याही आरोग्याचा विचार महत्वाचा आहे. त्याहून पुढे म्हणजे देषाचे आर्थिक, सांस्कृतिक, राजकिय, नैतिक असे विविध प्रकारचे आरोग्य उत्तम असणे आवष्यक आहे. आज देषाचे आर्थिक आरोग्य धोक्यात जात आहे. अनेक बहुराश्ट्रीय कंपन्या आपल्या देषातील नफा स्वत:च्या खिषात टाकत आहे. इतरही आरोग्य देशातील प्रदर्षनामुळे व वाह्य प्रदर्षनामुळे धोक्यात जात आहे. अशावेळी सोप्या, सरल युक्त्या वापरने गरजेचे आहे. मानवी आरोग्यासाठी म्हणजे कुटुंबाच्या आरोग्यासाठी मानवी मन स्वच्छ असणे गरजेचे आहे. स्त्री–पुरूा असा भेद न पाळता, अंधश्रध्दा न जोडता, सकस व सुदृढ संतुलित आहाराच्या माध्यमातून घरातील सभासदांचे आरोग्य चांगले ठेवणे गरजेचे आहे. राजकिय आरोग्यासाठी लोकषाहीतील सर्वात महत्वाचा घटक ''मतदार व मतदान प्रक्रिया ही खुप महत्वाची आहे. सांस्कृतिक आरोग्यासाठी जून्या पिढींनी दिलेल्या सार्थक युक्त्यांचा वापर करून तसेच अपेक्षित बदल वेळोवेळी करणे आवष्यक आहे. नैतिक आरोग्या... सामाजिक, स्थानिक मूल्ये जोपासने आवष्यक आहे. विविध प्रकारच्या आरोग्यात पिक्षणाचे ... पिक्षणामुळे बरेचसे अज्ञान दूर होऊन समग्र आरोग्याचा स्तर वरच्या पातळीवर नेणे शक्य आहे.

123 / 324

विकासाचा अभाव आपत्ती निर्माण करते आणि विकास नविन धोके निर्माण करीत असल्यामुळे आपत्ती व्यवस्थापणाकडे महत्वाचे लक्ष असणे आवष्यक आहे. नाही तर दशका–शतकापासून मिळविलेला विकास एका क्षणात नश्ट होण्यास वेळ लागणार नाही. आपत्ती व्यवस्थापणातही शास्त्रज्ञान वापरणे अतिषय आवश्यक आहे. पर्यावरणाचे रक्षण

Scanned with OKEN Scanner

हे विकासाकरीता पाया आहे व तो मजबूत करून विकासाची शाश्वत इमारत बांधणे आवष्यक असल्यामुळे शस्त्रज्ञानाचे समूळ नश्ट करणे आवष्यक आहे व शास्त्रज्ञान वाढविणे आवश्यक आहे. शास्त्रज्ञानामार्फत मिळविलेला विकास सर्वांना आनंद व पूढील दिशा निश्चित करणारा असतो.

समग्र आरोग्याच्या क्षेत्रात विम्याबरोबरच प्रतिबंधात्मक उपायाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. विमा हा घटक तात्पूरती उपाययोजना असून प्रतिबंधात्मक उपाय कायमची उपाययोजना यावेळी ठरते. कोणत्या आजारात काय करणे आवश्यक आहे याचे पालन आवश्यक आहे. नैसर्गिक किंवा कोणत्याही चुकांमध्ये दुरस्तीच्या संधी असतात त्या ओळखून चूका टाळणे समग्र आरोग्यात महत्वाचे आहे. एकूणच समग्र आरोग्याच्या क्षेत्रात शस्त्रज्ञानापेक्षा शास्त्रज्ञानाला अधिक पाळणे आवश्यक आहे.

गृहितकाची पडताळणी

वनांनी आच्छादित प्रदेश किमान ३३ टक्के आवश्यक असतांना वनांनी आच्छादित प्रदेश २३ टक्के झाला आहे. यात १० टक्के फरक पहायला मिळत आहे. खुप उत्पादन–खुप पैसा यामुळे नवीन–नवीन आदानाचा वापर उत्पादने करण्यासाठी होत चाललेला आहे. हायब्रिड संस्कृती रूजत चाललेली आहे. आर्थिक गणिताचा मेळ बसविण्यात तात्पूरती ही संस्कृती योग्य असली तरी जगाला नष्ट करण्याीच ताकद वरील संस्कृतीत असल्यामुळे स्थानिक उत्पादनेही आर्थिक गणिताचा मेळ बसविण्यात सक्षम ठरणारे आहे. असे आव्हाणेही खेड्यापाड्यात – शहराशहरात – देशादेशात रूजने आवश्यक आहे. तरच शाश्वत विकास निर्माण होऊन निरंतर टिकणारा आहे. खुप उत्पादन – खुप पैशासाठी शेती, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र पर्यावरणाचा ऱ्हास एकाचवेळी (उदा. शेतीत रासायनिक खतांचा अतीवापर, उद्योगात रसायनांचा अतीवापर, सेवा क्षेत्रात इंटरनेटचा अतिरेकी वापर)करत जातांना दिसत आहे. थोडक्यात आर्थिक गणिताचा मेळ बसविण्यासाठी तीनही क्षेत्रे पर्यावरणाचा ऱ्हास करीत आहे हे गृहितक सत्य ठरले आहे.

समारोप –

निसर्गाने दिलेल्या साधनसंपत्तीचा सार्थक आनंद घेऊन साधनसंपत्ती पुढिल पिढीकडे हस्तांतरण करण्याची जबाबदारी प्रत्येक पिढीची आहे. परंतु "खुप उत्पादन – खुप पैसा", शोषण आणि विकास असे समीकरण औद्योगिक व हरित क्रांतीपासून व अश्या अनेक क्रांत्यांपासून सुरू झाले असल्यामुळे हवामानात फार मोठा बदल झाला आहे. कोरोनासारखी आपत्ती त्याचीची प्रचिती आहे असे म्हणने अतिशोक्ती ठरणार नाही. हवामान बदलामुळे संस्कृतीत बदल झाला आहे व संस्कृती बदलाचा परिणाम हवामान बदलावर झाला आहे. त्यामुळे हवामान व संस्कृती यात निश्चित असा सहसंबंध असल्यामुळे देशाच्या विकासातील या पायाभूत सुविधाकडे खुप लक्ष देणे गरजेचे आहे. तसेच देशाच्या विकासाचा पाया कोण–कोण बिघडवत आहे याचाही फेरविचार करणे आवश्यक आहे. निसर्गाला सांभाळले तर निसर्गातही आपणास छान सांभाळेल ही प्रमुख बाब यात लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ सूची –

अ) अर्थब्रम्ह – लोकसत्ता २०१७, २०१८, २०१९

ब) अर्थसंवाद – मराठी अर्थशास्त्र परिशदेचे त्रैमासिक, खंड ४०, ४१

क) भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण आणि विकास) डॉ. विनायक देशपांडे, हिमालाया पब्लीशिंग, नागपूर २०१०.

ड) कोविड – १९, लॉकडॉऊन एक ते पाच विविध विश्लेशण आणि अनलॉकडॉऊन

Scanned with OKEN Scanner

NATIONAL LEVEL & PEER REVIEWED PUBLICATION

CHAPTER IN BOOK

गुरुमाऊली पब्लिकेशन्स

MARCH -2022 ISSUE NO- 01

THEME: COVID-19 IMPACT ON INDIAN SOCIETY

BOOK LAUNCH

ISBN.NO.978-93-82962-14-4

CHIEF EDITOR
DR.DEOMAN SHRIKRUSHNA UMBARKAR
DEPARTMENT OF SOCIOLOGY
LATE. V. K.ART'S COLLEGE, ROHANA
TAH. ARVI DIST. WARDHA (M.S.)
Email-deomanumbrkar2014@gmail.com

EDITOR
PROF.RAJENDRA MUDDAMWAR
DEPARTMENT OF POL.SCIENCE
SHRI.SHIWAJI MAHAVIDYALAYA,
RAJURA

EDITOR
DR.NAGNATH MANURE
DEPARTMENT OF ECONOMICS
SHRI.SHIWAJI MAHAVIDYALAYA,
RAJURA

Scanned with OKEN Scanner

18	कोविड–१९ चा काळ व नवी आयामे प्रा.डॉ. शरद बेलोरकर	79 to 81
19	कोरोणा महामारीचा परिणाम व बदल डॉ. अजय पेत्रस बोरकर	82 to 87
20	'कोरोना महामारीचा भारताच्या आर्थिक विकासावरील परिणाम' प्रा.डॉ. दिनकर रामेश्वर चौधरी	88 to 91
21	*कोविड — १९चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम डॉ. होगे राधाकिशन*	92 to 98
22	कोरोना वायरस महामारीत मानवाधिकारासंबंधी संयुक्त राष्ट्र संघाची भुमिका डॉ . एन. आर. चिमुरकर	98 to 105
23	कोविड महामारीचा भारताच्या आर्थिक विकासावरील परिणाम डॉ. विठ्ठल शंकरराव फुलारी	106 to 110
24	*"कोरोना महामारीचे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय व पर्यावरणीय परिणाम" प्रा. डॉ. राजेंद्र सदाशिव मुद्दमवार*	111 to 116
25	कोविड-19 के बाद के नये अवसर प्रा. नितेश रामटेके	117 to 119
26	कोरोना महामारीचा कृषी आणि ग्रामीण क्षेत्रावरील परिणाम प्रकाश तुकाराम हेमने	120 to 123
27	एकविसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकातील आर्थिक स्थित्यंतरे : एक दृष्टीक्षेप प्रा.डॉ. रवींद्र बापुराव शेंडे	124 to 130
28	*कोरोना महामारी आणि भारतीय राजकारण* शाम रामटेके	131 to 132
29	कोरोना महामारीचा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम प्रा.डॉ. विठ्ठल निलकंठ ठावरी	133 to 138
30	कोरोना महामारीचा कृषि व ग्रामीण क्षेत्रावर होणारा परिणाम डॉ. वेदप्रकाश देवराव सुर्वे	140 to 146
31	कोविड महामारी और आर्थिक असमानता प्रा. विनय देवीदास कवाडे	147 to 153
32	कोरोना महामारीचा (COVID.19) भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम प्रा. डॉ. नागनाथ जयवंतराव मनुरे	154 to 158
33	अत्याधुनिक भारतरत्न अटल बिहारी वाजपेयी ई—लायब्ररी, नागपूर मयुर सुकराम पडोळे	159 to 161

Scanned with OKEN Scanner

एकविसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकातील आर्थिक स्थित्यंतरे : एक दृष्टीक्षेप

प्रा.डॉ. रवींद्र बापुराव शेंडे
अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख
लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा
जि. चंद्रपूर (महा.), पिन. ४४२९०७

गोषवारा (Abtract)

भारतीय अर्थव्यवस्थेत अनेक क्षमता आणि मर्यादा वर्तमान दशकामध्ये वाढल्या असतांना मर्यादा दुर करण्यासाठी शास्त्रज्ञानाचा प्रत्येकाकडून प्रचंड वापर होणे अतिआवश्यक आहे. जागतिक नवप्रवर्तन निर्देशांकातील (१) संस्था (२) मानव संसाधन व संशोधन (३) पायाभूत सेवा—सुविधा (४) बाजार सुविधा (५) व्यावसायीक सुधारणा या पाच घटकावर भर देण्याबरोबरच “आत्मनिर्भर भारत” या संकल्पनेचे सार्वत्रिकरण होणे आवश्यक आहे. कोवीड—१९ चा प्रभाव खरोखर प्रचंड संधी आणि आव्हानाने भरला असल्यामुळे समाजाभिमुख नवप्रर्वतनावर खुप—खुप भर देणे पुढिल प्रत्येक दशकात आवश्यक आहे.

प्रस्तावना:

भारताला २०११ च्या जनगणनेतुन कार्यकारी लोकसंख्येचा मोठा आकडा (७२.३८%) वर्तमान दशकामध्ये (२०१०—२०२०) मिळाला आहे. देशाला कार्यकारी लोकसंख्येचा फायदा मिळत जात असतांना कोविड—१९ च्या प्रभावामुळे प्रचंड नुकसान सहन करावे लागत आहे, तर दुसऱ्या बाजुला आपल्या देशाच्या संस्कृतीची खास ओळख इतर देशांना होत आहे. कारण कोवीडमध्ये संयम, शांतता, सहकार्य, मदत, संशोधन चिकित्सा अशा विविध वैशीष्ट्यामुळे जनजीवन चांगले राहण्यास मदत झाली आहे. हेच आपल्या संस्कृतीचे चांगले वैशिष्ट्ये जगाला अनुभवास आले आहे.

वर्तमान सरकारमध्ये पुर्व सरकारने उपलब्ध करून दिलेल्या उपलब्धता कौशयल्याने वापर करण्याची क्षमता तसेच नवीन उपलब्धता (समाजाउपयोगी) उपलब्ध करण्याची प्रचंड क्षमता असल्यामुळे वर्तमान दशकातील आर्थिक अस्थिरता सांभाळणे किंवा त्यातील तीव्रता कमी करणे शक्य झालेले पहावयास मिळते. वर्तमान दशकामध्ये (२०१०—२०२०) स्वच्छ भारत अभियान, २०११ ची जनगणना, नवीन सरकारची दोनदा आगमने, जनधन योजना, नोटाबंदी, वस्तू आणि सेवा करप्रणाली, नीती आयोग, एन.आर.सी., केंद्र व घटक राज्य संख्येतील बदल, पंचवार्षिक योजनेएवजी कृती कार्यक्रम, कमजोर विरोधीपक्ष, ३७० वे कलम, नवीन शैक्षणिक धोरण, एक स्तर — एक पेंशन, बॅकांचे विलिनीकरण व राष्ट्रीयीकृत बॅकांची संख्या, रोखमुक्त व्यवहारासाठी डिजीटललाईझेन, सातवा वेतन आयोग, पुलवामा हल्ला आणि प्रतिउत्तरे, घटकराज्यांच्या मर्यादा, क्षमता आणि संधीत वाढ, कोवीड—१९ आणि लॉकडाऊन, अनलॉकडाऊन, कृषी विधेयक, विविध अक्षपूर्ती व क्षतपूर्ती हानी, मानव विकास निर्देशांक अशा अनेक घटनांनी वर्तमान दशक पूढे गेले आहे. कोवीड—१९ मुळे तर अक्षतपूर्ती हानीचा भाग वाढला आहे. हेच या दशकाचे मोठे वैशीष्ट्य ठरले आहे.

बदल ही नैसर्गिक घटना असली तरी २१ व्या शतकाच्या वर्तमान दशकातील (२०१०—२०२०) पिढिने आर्थिक सांस्कृतिक, नैतिक अशा सर्व घटकात मोठा बदल पहालेला आहे. आत्मनिर्भरता, शाश्वत विकास, सर्वसमावेशक सार्वभौमत्वातील अखंडता, लोकशाही याचा भक्कम पाया या दशकात विकसीत करण्यास संधी मिळाली आहे. 132

प्रस्तुत शोधनिबंध दुय्यम सामुग्रीवर आधारित आहे. दुय्यम सामुग्रीतील इंटरनेट, पुस्तके, शोधनिबंध, शोधप्रबंध, त्रैमासीके अशा निवडक साधनांचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच वर्णणात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन आराखड्याचा वापर करण्यात

THEME: COVIDE-19 IMPACT ON INDIAN SOCIETY ISBN.NO.978-93-82962-14-4
Scanned with OKEN Scanner

आला आहे आणि निवडक संशोधन साहित्यांचावापर करण्यात आला आहे. **चंद्रशेखर राव के** (२०१७) यांचे मते आपल्या समाजाची मुळे ज्या समाजात रूजली आहे तेथून विकासाचा प्रारंभ होणे किंवा त्या क्षेत्राकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.**स्कॉट मॉरिसन**आस्ट्रोलियाचे पंतप्रधान यांचे मते मुक्त व्यापार हा समृध्दीचा मार्ग आहे परंतु आपण आपले आर्थिक सार्वभौमत्व जपले पाहिजे.

सदर संशोधनाचा उद्देश खालिलप्रमाणे आहे.१) अ—जागतिकरणाचे दशक म्हणून वर्तमान दशकाचा अभ्यास करणे.

२) वर्तमान दशकातील (२०१०—२०२०) कोवीड—१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणामाचा अभ्यास करणे.३) २१ व्या शतकाच्या दुसऱ्या दशकातील आर्थिक घटकांचा अभ्यास करणे.४) वर्तमान दशकातील (२०१०—२०२०) कार्यकारी लोकसंख्येचा (७२.३८%) अभ्यास करणे.

विषयाचेविश्लेषण

अ—जागतिकीकरण म्हणजे अर्थव्यवस्थेची पुर्नरचना करून स्थानिक व राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था दृढ व सक्षम करणे होय. (प्रा. वाल्दन बेल्लो, फिलीफाईन्स) जागतिकीकरणाचे प्रचंड फायदे असले तरी सर्व आणिबाणीच्या काळात स्थानिक व राष्ट्रीय क्षमतांच्या विस्तारासाठी अ—जागतिकरण आवश्यक आहे. कोवीड—१९ मार्फत याची चांगली ओळख प्रत्येक देशाला आलेली आहे व अजागतिकरणाची मुळे वर्तमान दशकात मोठ्या प्रमाणात विस्तारीत जात असलेली पहायला मिळते. आत्मनिर्भर भारत हे अजागतिकरणाचे चांगले उदाहरण आहे. तसेच अमेरिकेत अमेरिका फर्स्ट ही योजना अ—जागतिकरणाचे चांगले उदाहरण आहे. एकाच नाण्याच्या दोन बाजू या नात्याने अजागतिकीकरण व जागतिकीकरणाचा प्रवाह निर्माण होणे अतिआवश्यक आहे.

जागतिकीकरणाला प्रेरित करणारे दशक

जगाच्या पाठिवर जेवढे देश आहे त्याची विभागणी विकसीत व विकसनशील अशा दोन गटात सहज करता येते. प्रत्येक व्यक्तीकडे दुसऱ्यांना देण्यासारखे प्रचंड असते व घेण्यासाठी बरेच असते या युक्तीप्रमाणे जागतिकरणाचा प्रवाह, तुलनात्मक लाभ—हानीचा प्रवाह १९९०—१९९१ नंतर मोठा प्रवाहित झाला. त्याचा लाभही प्रत्येक देशानी आपल्या—आपल्या सोईने उचलला परंतु पुढे—पुढे मर्यादा प्रचंड वाढत जात असल्यामुळे विकसीत व विकसनशील देश अजागतिकीकरणाचा किंवा संरक्षण नितीचा अधिक वापर करतांना दिसत आहे. त्याचे कारण बघीतल्यास निदर्शनास येते की समग्र आणिबाणीच्या वेळी आणि वर्तमान प्रसंगात ज्या देशाच्या समस्या त्या त्या देशाला स्वताच काळजीपुर्वक हाताळाव्या लागतात. कोवीड—१९ मुळे तर संरक्षण नीतीची मोठी ओळख झाली आहे.

“कोणताही देश, एका देशाला पूर्ण वेळेपर्यंत मुर्ख बनवू शकतो. सर्व देशांना काही वेळापुरता मुर्ख बनवू शकतो परंतु एक देश सर्व देशांना पुर्ण वेळ मुर्ख बनवू शकत नाही”. त्यामुळे जागतिकीकरणाचा प्रवाह हा अखंड काळापर्यंत सूरू असला तरी त्याला अ—जागतिकरणाची जोड देणे आवश्यक आहे. प्रसंगी त्यातुन बाहेर पडणेही अत्यावश्यक आहे.

अ—जागतिकीकरण म्हणजे अर्थव्यवस्थेची पुर्नरचना करून स्थानिक व राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था अधिक सुदृढ व सक्षम करणे होय. वर्तमान दशकामध्ये आत्मनिर्भर भारत, मेक इन इंडिया, एक देश — एक बाजारपेठ, ३७० व्या कलमाचे नष्टता, 132
सी. ची प्रक्रिया, मुळ प्राचीन संस्थांची जोपासना व विस्तारीकरण अशा एक ना अनेक घटनाद्वारे स्वदेशी चळवळ जं। असलेले पहायला मिळत आहे. कोवीड—१९ मुळे सुध्दा अजागतिकरणाला प्रेरक तत्व मिळाले आहे. मोठ्या देशांच्या क्षमतांचा वापर त्यांना स्वताच करावा लागला त्यामुळे विकसनशील देश स्वताच्या क्षमता स्वताच विस्तारीत करीत आहे. जागतिकीकरण म्हणजे शास्त्रज्ञान होय,तर अजागतीकीकरण शास्त्रज्ञान आहे आणि वर्तमान दशकामध्ये मोठ्या उपलब्धतता अजागतिकीकरणाने तयार केल्या आहे, एकूणच वर्तमान दशक हे अजागतिकरणाचे प्रेरकतत्व ठरले आहे.

Scanned with OKEN Scanner

कोवीड–१९ आणि भारतीय अर्थव्यवस्था

२०२०–२०२१ हे आर्थिक वर्ष भारतासाठी व जगाच्या पाठिवरील प्रत्येक देशासाठी मोठे संकटाचे ठरले आहे. असंख्य क्षमतांनी युक्त प्रत्येक देश असतांना आरोग्य आणिवाणीच्या क्षेत्रात देशाला वाचविणे प्रत्येक देशाला कठिण झाले होते. टाळबंदीसारखे तात्पूरते उपाय वापरून प्रतिकूल परिणामांची तिव्रता कमी केलेली पहायला मिळते. सत्तेवरील राजकीय पक्षाला, कारखानदाराला, कुटूंबप्रमुखाला, मजुराला, धोरणांची आखणी करणाऱ्यांना, आंतरराष्ट्रीय संघटनांना कोवीड–१९ चे समुळ नष्ट करणे फारसे सुचले नाहीत. आरोग्यात बिघाड निर्माण झाल्यास घरची बचत पूर्ण संपते व दैनंदिन खर्चावर ताण पडतो अगदी त्याचप्रमाणे राष्ट्रांना आर्थिक संकटाचा सामना करावा लागला आहे. वर्तमान दशकाच्या सुरवातीपासूनच आर्थिक स्थिस्थंतर व पुन्हा कोरोना संकटामुळे महाआर्थिक स्थिस्थंतर निर्माण झाले असल्यामुळे आर्थिक विकासांचा प्रवाह शून्याच्या जवळपास स्थिरावलेला पाहायला मिळतो आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेतेतील मुख्य क्षेत्रावरील परिणाम पुढिलप्रमाणे.

(१) उद्योग क्षेत्र

उद्योग क्षेत्रात पुरवठ्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करणे शक्य असले तरी पुरवठा तावडतोब शून्य करता येत नाही. त्यामुळे कोवीड–१९ चा उद्योगावर प्रचंड प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. देशाच्या उद्योग क्षेत्राचा वृध्दीदर टाळेबंदीपूर्वी जानेवारी २०२० मध्ये २.१% होता तो जुलैमध्ये– १८.३% राहिला आहे. कोळसा, कुड तेल, नैसर्गिक वायु, रिफायनरी वस्तू, सिमेंट उत्पादन, वीज उत्पादन, खते उत्पादने इत्यादी उत्पादन घटले. किरकोळ उद्योग तर पुर्ण नष्ट झालेले पहायला मिळाले.

(२) शेती क्षेत्र

शेती क्षेत्रात एकाचवेळी उत्पादन करणे आणि थांबविणे कठिण असल्यामुळे शेतमाल विक्रीच्या प्रक्रियेत बरेच अडथळे निर्माण झाले. कोविडमुळे रब्बी पिके विकण्याची प्रक्रिया कोलमडली तर खरीप पिकांचे बि–बियाणे खरेदीवर बऱ्याच मर्यादा आलेल्या आहे. ८० हजार रूपयाचे उत्पादन होण्याऐवजी किंमत पडल्यामुळे ४०,००० रूपये किंमतीचे उत्पादन झाले. याचवेळी ग्रामीण परिसरात कोवीडच्या खोट्या व भ्रामक युक्त्या निर्माण झालेल्या पहायला मिळतात. उदा. मटन किंवा चिकन खाल्यामुळे कोरोना होतो त्यामुळे शेतीपूरक व्यवसाय व मजुरांवर उपासमारीचे संकट कोसळले. भारतीय शेती निसर्गावर आधारित असल्यामुळे जुन–जुलै–२०२० पासून हंगामाला सुरवात करणे आवश्यक होते. शेतकऱ्यांनी शेतीला सुरवात केली परंतु खते–बीयाणे यांच्या किंमती मोठ्या व पुढे माल विकतांना येणाऱ्या अडचणी, (लॉकडाऊनमुळे) त्यामुळे उत्पादन खर्च व उत्पादन यात पर्यावरण अनुकूलता चांगली मिळाली असतांना शेतीचे प्रचंड नुकसान झाले आहे, परंतु एक महत्वाची गोष्ट अशी की उद्योग व सेवा क्षेत्र ठप्प पडले असतांना शेती क्षेत्राचे कार्य अडथळ्यासह सुरू असल्यामुळे शेतकऱ्यांचे मानसिक संतुलन बिघडले नाही त्याचा फायदाही पुढे अर्थव्यवस्थेला अल्प प्रमाणात मिळाला आहे.

(३) सेवा क्षेत्र

वर्तमान दशकाच्या सुरवातीपासुन (२०१०–२०२०) आर्थिक अस्थिरता देशात कायम असल्यामुळे कोवीड मुळे पुन्हा अस्थिरतेत भर पडलेली दिसते. आर्थिक प्रवाह उत्तेजीत करण्यासाठी व्याज दर कमी करणे हा उपाय वापरून सुध्दा निराशमय वातावरणामुळे प्रवाह संतुलित झालेला नाही. ठेवी जास्त व मागणी कमी असा बिघाड संबंध जुळला असल्यामुळे विपरि मोठा झाला. भविष्यकालिन निश्चितता अधिक अनिश्चित बनत जात असल्यामुळे सेवा क्षेत्रावर मर्यादा निर्माण होत . पहायला मिळते.

(४) पर्यावरण समृध्दता

 ISBN.NO.978-93-82962-14-4

Scanned with OKEN Scanner

कोवीड–१९ चा प्रतिकूल परिणाम मोठा झाला असला तरी पर्यावरणावर प्रचंड अनुकुल परिणाम झाला आहे. लोकांचे दैनंदिन आरोग्य यामुळे काही अंशी सुदृढझालेले आहे. कोरोनाच्या भीतीमुळे लोकांनी आपल्या आरोग्याकडे लक्ष दिले, जीवनशैलीत थोडा बदल केला आणि पर्यावरण सुदृढतेमुळे त्याचा एकंदर फायदा तयार झाला. अनेक प्रतिकुलता काही अनुकुलता तयार करतात याची प्रचिती कोरोना व पर्यावरणात पहायला मिळाली कोरोना पर्यावरणाचे रक्षण करणारे साधन ठरले आहे. परंतु प्रचंड भीतीमुळे त्याचा फायदा उचलता आला नाही आणि अनलॉकडाऊनमुळे पर्यावरणाची संतुलनता पुन्हा बिघडत चाललेली दिसून येते.

वर्तमान दशकातील जी.एस.टी. चा प्रयोग आणि आर्थिक स्थिस्थंतर

राजकोषीय धोरणातील एक देश – एक कर हे नाते सुदृढ करण्यासाठी शासनाने १ जुलै २०१७ पासून अनेक अप्रत्यक्ष कराऐवजी एकच अप्रत्यक्ष कर निर्माण करण्यात आला आहे. तो म्हणजे वस्तू आणि सेवा कर होय. कर हे अप्रिय असले तरी त्यातील तिव्रता कमी असणे आवश्यक आहे. या हेतूने जी.एस.टी. ची सुरवात झाली आहे. अंमलवजावणी होत आहे. एक देश – एक करप्रणाली हे समीकरण योग्य असले तरी करदेयक्षमता ही प्रत्येक करदात्यांची वेगवेगळी असते याचा अधिक विचार जी.एस.टी मध्ये होणे आवश्यक आहे. सर्वसामान्य व्यक्ती अतिचैनिच्या वस्तू म्हणजे २८% करश्रेणीत येणाऱ्या वस्तू खरेदी करीत नसल्या तरी बाकी करश्रेणीतील वस्तू त्याला खरेदी करणे भाग पडत जात असतांना सर्वसामान्य व्यक्तीच्या करदेयक्षमतेवर मर्यादा निर्माण झाल्या आहे. पुरोगामीत्वाचे प्रतिनिधीत्व जी.एस.टीत होत असले तरी प्रमाणबध्दता अधिकच आहे त्याचा फायदा गरिबांना होण्याऐवजी श्रीमंताना होतांना दिसून येतो. वाढलेल्या कराचा भार गरिब उपभोक्त्यांना प्रत्येकवेळी सहन करावा लागत आहे.

दर महिण्याला वाढणाऱ्या वस्तूंच्या किंमती व जी.एस.टीमुळे त्यात पडणारी भर व वाढणारे उत्पन्न यात ताळमेळ सर्वसामान्य व्यक्तीला बसविणे कठिण होत आहे, त्यामुळे जी.एस.टी मधील करश्रेणीत बदल होणे अपेक्षित आहे. जी.एस.टी पुर्वीचे वातावरण बिघडलेले होते, त्यात काही प्रमाणात सुधारणा झाली असली तरी सर्वसामान्य व्यक्तीच्या उत्पन्नाचा विचार होणे यात आवश्यक आहे. ०%, ०५%,१२%,१८% व २८% या जी.एस.टी मधील प्रमुख पाच करश्रेण्या आहेत. यातील अंतिम करश्रेणी चा फायदा सर्वासामान्यांना होत नाही त्यामुळे ५%,१२% आणि १८% या प्रमुख तीन करश्रेणीत अनुकूल बदल करणे अतिआवश्यक आहे. नोटाबंदीने आर्थिक अस्थिरता निर्माण केली आणि जी.एस.टीमुळे ती अस्थिरता दुरस्त करण्याचा प्रयत्न सुरू असतांना सर्वसामान्य ग्राहकावर कराचा मोठा बोझा पडत जात आहे. आणि यामुळे शासनाचे सामाजिक कल्याणाचे उद्दिष्ट्य संकोचीत झाले आहे.

नोटाबंदी आणि वर्तमान दशकातील आर्थिक स्थिस्थंतरण

वर्तमान दशकता "चोर सोडून सन्यासाला शिक्षा" अशाच प्रकारची अंमलबजावणी शासनाच्या योजनांमध्ये पहायला मिळते आहे. नोटाबंदी चा प्रयोग सुध्दा यासाठी अपवाद नाही. ८ नोव्हेंबर २०१६ रोजी नोटाबंदीचा निर्णय झाला व भष्ट्राचाराच्या बंद पडल्या अशी सामान्य व्यक्तीची समज झाली असतांना भष्ट्राचाराचे नवीन स्वरूप तयार झालेले दिसून येते. उदा. रूपयाच्या नोटाऐवजी २००० रूपयाच्या नोटा आणि चलनप्रवेगाची गती वाढणे.

काळा पैसा, आर्थिक अस्थिरता, भष्ट्राचार हे प्रश्न नोटाबंदीमुळे सोडविणे शक्य असले तरी प्रथमता केंद्रिय बॅकेच्या हातात असणाऱ्या सर्व साधनांचा क्रमवार वापर होणे अपेक्षित आहे. सर्व साधनांचा क्रमवार वापर झाला असतांना अस्थिरता कायम असल्यास नोटाबंदीसारख्या प्रयोग यशस्वी ठरू शकतो परंतु शेवटच्या साधनाचा पहिला वापर झाल्यास त्याचे फायदे दिर्घकाळात तयार होईल परंतु वर्तमान पिढीला त्याचे मोठे नुकसान सहन करावे लागते ही चुकी नोटाबंदीत झालेली पहायला मिळते. नोटाबंदी वर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले आहे. भष्ट्राचार, काळापैसा, अस्थिरता ह्या नैसर्गिक घटना नाही तर कुत्रीम घटना आहे. त्यामुळे शासन कृतीची संरचना दुरूस्त होणे आवश्यक आहे. शासन मोजक्या लोकांच्या कल्याणाकरीता सामाजिक कल्याणात बिघाड आणतांना दिसत आहे.

Scanned with OKEN Scanner

शासनाने नोटाबंदीऐवजी कॅशलेस प्रणालीवर प्रचंड लक्ष दिले गेले असल्यास आर्थिक स्थिरतेचा पाया आपल्या अर्थव्यवस्थेत प्रचंड वाढला असता. परंतु नोटाबंदी व कॅशलेस असे समीकरण जोडले गेले असल्यामुळे पाहिजे त्या प्रमाणात कॅशलेस व्यवहार वाढलेले नाही. त्याला वित्तीय साक्षरतेचा अभावही मोठा जबाबदार आहे. वित्तीय साक्षरता प्रणाली मोठी विकसीत करून कॅशलेस व्यवहार प्रणाली अधिक विस्तारीत केल्यास नोटाबंदीसारख्या मोठ्या प्रयोगाऐवजी साध्या प्रयोगाने सुध्दा आर्थिक अस्थिरता नष्ट होऊ शकते. नोटाबंदीने आर्थिक अस्थिरता निर्माण केली व जी.एस.टी मुळे त्यात दुरस्तीकरण सुरू आहे व कॅशलेस व्यवहारामार्फत सुध्दा आर्थिक अस्थिरता कमी करण्याचा प्रयोग सुरू असतांना वित्तीय साक्षरतेत वाढकरणे आवश्यक आहे. डिजीटललाईझेन हे मुख्यता शहरी आणि साक्षर असणाऱ्यासाठी नाही तर अर्धसाक्षर व निमशहरी व ग्रामीण जनतेला फायदेशीर ठरणार यांच्या युक्त्या तयार होणे अपेक्षित आहे.

नीती आयोग आणि वर्तमान दशकातील आर्थिक स्थित्यंतर

भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या इतिहासात नियोजन आयोगाचा इतिहास विशेष महत्वाचा आहे. अनेक नियोजनाचे खाजगी प्रयत्न उदा. भारतासाठी नियोजीत अर्थव्यवस्था, मुंबई योजना, गांधी योजना, सर्वोद्य योजना, जनता योजना इत्यादी अपयशी ठरल्यानंतर पुढे त्याच अपयशातून नियोजन आयोगाची स्थापना १५ मार्च १९५० रोजी झाली आहे. १२ व्या पंचवार्षिक (२०१२–२०१७) योजनेची अंमलबाजवणी सुरू असतांना राज्याचा सहभाग नियोजनात वाढण्याकरीता नियोजन आयोग बरखास्त करून नीति आयोगाची स्थापना १ जाने २०१५ रोजी करण्यात आली आहे व आज पाच वर्ष पूर्ण झालेली आहे. ही खुप मोठी उपलब्धी वर्तमान सरकारने वर्तमान दशकात तयार केली आहे.

प्रेरित किंवा उत्तेजीत नियोजनात नीती आयोगाचे फार महत्वाचे स्थाने आहे. प्रत्येक राज्यात बऱ्याच समानता असल्यातरी विभिन्नताही खुप मोठ्या उपस्थित आहे. प्रत्येक घटक व केंद्रशासीत प्रदेशातील स्थानिक प्रश्नही वेगवेगळे असल्यामुळे नीती आयोगासारखा विचार गट आवश्यक होता. नीती आयोगामुळे नियोजनात केंद्रित व्यापकता आली आहे. अर्थव्यवस्थेचा कणा मजबुत करणाऱ्या अनेक संस्थापैकी नीती आयोग महत्वाची संस्था असल्यामुळे तीचे महत्व वर्तमान दशकात व पुढेही मोठे राहणार आहे. विचार गटानी विकेंद्रिकरणाला चालना देऊन शेती, उद्योक, सेवा, आयात–निर्यात, आत्मनिर्भरता, स्थानिक व प्रादेशिक अस्मिता यांना अधिक महत्वाकांक्षी बनविणे आवश्यक आहे. २०११ च्या जनगणनेतून कार्यकारी लोकसंख्येचा मोठा आकडा देशात उपलब्ध आहे आणि नैसर्गिक साधनासंपत्तीबाबत बरीच विपुलता आणि विभिन्नता देशात असल्यामुळे प्रत्येक राज्यातील समस्यांचा प्राध्यान्यक्रम लक्षात घेऊन नियोजनाची आखणी केल्यास, अंमलबजावणीत कोणतेही अडथळे निर्माण होणार नाही आणि यातुनच विकासाचा प्रवाह शाश्वत व सर्वसमावेशक निर्माण होईल यात शंका नाही.

निष्कर्ष

(१) भारताला वर्तमान दशकामध्ये (२०१०–२०२०) कार्यकारी लोकसंख्येचा मोठा आकडा (७२.३८%) २०११ च्या जनगणनेतुन मिळाला आहे.

(२) वर्तमान दशकात भष्ट्राचार, काळा पैसा, आर्थिक अस्थिरता नष्ट करण्यासाठी नोटाबंदी ऐवजी कॅशलेस प्रणालीचा स्वतंत्र विस्तार कार्यक्रम राबविणे अपेक्षित असलेले दिसून येते.

(३) वर्तमान दशकात बहूमत सरकारकडे असल्यामूळे किंवा विरोधी पक्ष दुर्बल असल्यामुळे आर्थिक अस्थिरता कायम असलेली दिसून येते.

(४) भारतीय अर्थव्यवस्थेत स्वच्छ भारत अभियान आणि नीयोजन आयोगाऐवजी नीती आयोगाची झालेली स्थापना ह्या दशकातील खुप मोठ्या उपलब्धी ठरल्या आहे.

THEME: COVIDE-19 IMPACT ON INDIAN SOCIETY ISBN.NO.978-93-82962-14-4

Scanned with OKEN Scanner

(५) वर्तमान दशकामध्ये लोकशाहीच्या मजबुतीकरणाला संधी मिळाली असतांना त्याचा वापर खुप मोठा झालेला दिसून येत नाही.

(६) भारतीय अर्थव्यवस्थेत वर्तमान दशकामध्ये कोवीड–१९ चे संकट फार मोठे अस्थिरता निर्माण करणारे ठरलेले दिसून येते.

(७) सरकारने उत्तेजन पॅकेज आणि लोकांनी सॅनिटायझर, हॅन्डवॉश, मास्क, सुरक्षित अंतर वापरून एकमेकांना सहकार्य केल्यामुळे कोवीडचा विस्तार राखण्यास मदत झालेली दिसून येते.

(८) वर्तमान दशक आव्हानांनी युक्त असले तरी बऱ्याच संधी या दशकात व पुढिल दशकासाठी उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत.

(९) अ–जागतिकीकरणाचे प्रेरक तत्व म्हणून वर्तमान दशकांची स्वंतत्रओळख निर्माण झालेली दिसून येते.

सुचना आणि शिफारशी

१. अर्थव्यवस्थेच्या सर्वसमावेशक विकासासाठी आत्मनिर्भर भारत या संकल्पनेचे सार्वत्रिकरण करणे आवश्यक आहे.

२. जागतिकीकरणाच्या मर्यादा लक्षात घेवून अजागतिकीकरण्याची व्याप्ती वाढविणे आवश्यक आहे.

३. स्वच्छ भारत अभियानाची वाढलेली व्याप्ती कायम ठेवणे अतिआवश्यक आहे.

४. वस्तू व सेवा करप्रणालीतील अंतिम कराची मर्यादा २८%तसेच १२% आणि १८% ह्या करश्रेण्यामध्ये सुधारणा करून वस्तूच्या दर्जाकडे विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.

५. भारतात राजनिती, प्रशासन, धर्म, व्यवसाय, विज्ञानासहित सर्व क्षेत्रात रचनात्मक नेतृत्वाच्या विकासात भर घालणे आवश्यक आहे.

६. शेती, उद्योग आणि सेवा क्षेत्र अर्थव्यवस्थेचे मुख्य खांब असल्यामुळे आर्थिक स्थिरतेसाठी त्यात संतुलन टिकविणे आवश्यक आहे.

७. भारतीय अर्थव्यवस्थेत विकासाचे अंतिम स्त्रोत उपलब्ध असल्यामुळे शास्त्रज्ञानाचा वापर प्रत्येकाकडून वाढणे अपेक्षित आहे.

८. तन–मन–धन से सदा सुखी हो भारत देश हमारा विश्व हमारा हे घोषवाक्य सर्व राष्ट्रांनी अंमलात आणल्यास विकासाचा प्रवाह पिढ्यानपिढ्या तयार होईल.

९. भारतीय अर्थव्यवस्थेतेतील संस्कृती व परंपरा “विश्व हे कुटूंब आहे” अशी शिकवण देते.याचा सर्व जगात विकासासाठी विस्तार होणे आवश्यक आहे.

सारांश

कोवीड–१९ ची लागण थांबविण्याकरीता यावर इतर काही उपाययोजना बरोबर टाळेबंदीवर फार मोठ्या प्रमाणावर भर दिल्यामुळे त्याचा परिणाम असा झाला की, सर्व आर्थिक उपक्रम व व्यवहारअचानक बंद झाले आणि देशाच्या आर्थिक वृध्दीवर मोठा प्रतिकूल परिणाम झाला. संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या अहवालाप्रमाणे भारत हा जगातील प्रतिकूल परिणाम झालेला १५ वा देश आहे. India Rating and Research च्या मते, २०२०–२०२१ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेचा GDP वृध्दीदर – ५.३% राहील आणि तो गेल्या चाळीस वर्षातील सर्वात कमी असेल.

हे सर्व विश्लेषण सिध्द करते की कोवीड–१९ चा प्रसार नियंत्रीत करण्यासाठी खात्रीचा उपाय म्हणून लागू केलेल्या टाळेबंदीचा भारताच्या आर्थिक वृध्दीवर किंवा विकासावर अत्यंत प्रतिकूल परिणाम झाला आहे. एकूणच २०२०–२०२१ हे वर्ष कोवीडमुळे विकासावर अत्यंत प्रतिकुल परिणाम करणारे ठरले आहे.

Scanned with OKEN Scanner

अर्थव्यवस्थेतील वर्तमान दशकामध्ये अनेक प्रतिकुल व मोजक्या अनुकुल घटना घडलेल्या पहायला मिळतात. कोवीड–१९ हे मोठे नैसर्गिक संकट ठरले आहे आणि कायमची उपाययोजना करण्यासाठी बराच वेळ लागत असल्यामुळे आर्थिक, सामाजिक, राजकिय, सांस्कृतिक असे सर्वच लोकजिवन बिघडले आहे. अस्थिरता किंवा संकट हे कायम नसते त्यामुळे उपाययोजना होत आहे, त्यातुनच नवीन संधी आणि आव्हाने स्वावलंबनासाठी किंवा आत्मनिर्भरतेसाठी तयार होईल. पुढे अजागतिकरणाच्या माध्यामातुन जनता व शासन सहकार्याने तसेच प्रत्येकांच्या शास्त्रज्ञानाने आर्थिक अस्थिरता व इतर अस्थिरता कमी वेळात नष्ट करता येईल अशा क्षमतांच्या विकासासाठी वर्तमान दशक दिपस्तंभासारखे ठरले आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची :–

(१) देशपांडे विनायक,भारतीय अर्थव्यवस्था (संक्रमण आणि विकास), हिमालया पब्लिशींग, नागपूर, २०१०

(२) गाडगीळ गंगाधर,नियोजन आणि समृध्दी, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, १९६१

(३) पाटील जे. एफ, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी पर्यायी दृष्टीकोण, श्रमिक प्रतिष्ठान, कोल्हापूर, २०१२

(४) गोवीलकर विनायक, अर्थजिज्ञासा, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे,२०१९

(५) पंडित नलिनी, जागतिकीकरण आणि भारत, लोकवाङ्मयगृह, मुंबई, २००१

(६) Government of India, Economic Survey Reports, New Delhi,2019

(७) Borkar, V. V., Income Tax Reform in India, Popular Parkashan, Bombay,2019

THEME: COVIDE-19 IMPACT ON INDIAN SOCIETY ISBN.NO.978-93-82962-14-4

Scanned with OKEN Scanner

CONTEMPORARY ISSUES IN MULTIDISCIPLINARY SUBJECTS

VOLUME-1

CONTEMPORARY ISSUES IN MULTIDISCIPLINARY SUBJECTS

VOLUME-1

CHIEF EDITOR

Sruthi. S

ASSOCIATE EDITORS

Dr. Shalini Jiwan Chahande,
Shantaram Baban Bhoye,
Prof. R. Anita,
Dr. Shalini Chaturvedi,
Dr. Satyendra Nath,
Dr. Umesh D. Laddha,
Bhagyashree M S,
S.R.K. Rao

red'shine
Publication
INDIA

CONTEMPORARY ISSUES IN MULTIDISCIPLINARY SUBJECTS: VOLUME-1

***Edited by:** Sruthi. S, Dr. Shalini Jiwan Chahande, Shantaram Baban Bhoye, Prof. R. Anita, Dr. Shalini Chaturvedi, Dr. Satyendra Nath, Dr. Umesh D. Laddha, Bhagyashree M S, S.R.K. Rao*

■

RED’SHINE PUBLICATION PVT. LTD.
Headquarters (India): 88-90 REDMAC, Navamuvada,
Lunawada, India-389 230
Contact: +91 76988 26988
Registration no. GJ31D0000034

In Association with,

RED’MAC INTERNATIONAL PRESS & MEDIA. INC

India | Sweden | UK

■

Text © *Sruthi. S, et al.*, 2022
Cover page ©RED'SHINE Studios, Inc, 2022

■

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or used in any form or by any means-photographic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information storage and retrieval systems- without the prior written permission of the author.

■

ISBN: 978-93-93239-59-4
ISBN-10: 93-93239-59-2
DIP: 18.10.9393239592
DOI: 10.25215/9393239592
Price: ₹ 1000
February, 2022 (First Edition)

■

The views expressed by the authors in their articles, reviews etc. in this book are their own. The Editor, Publisher and owner are not responsible for them. All disputes concerning the publication shall be settled in the court at Lunawada.

■

www.redshine.co.in | info@redshine.in
Printed in India | Title ID: 9393239592

CONTENTS

CHAPTER NO.	CHAPTER NAME	PAGE NO.
1	ROLE OF NGOs TOWARDS WOMEN EMPOWERMENT **Dr. N. Kamala, A. Mariammal**	1
2	A PARADIGM SHIFT FROM CONVENTIONAL WORKING TO WORK FROM HOME IN THE PRIVATE SECTOR DURING COVID-19 **Aatika Bi, Pratima Verma**	6
3	THE ROLE OF TEXTILE MILLS IN PLACEMAKING OF CITIES IN CENTRAL INDIA: A CASE OF NAGPUR AND HINGANGHAT **Ajinkya Vekhande, Trupti Kamat**	15
4	MARKETING AND DISTRIBUTION CHALLENGES OF MICRO INSURANCE BUSINESS IN INDIA **Shwetha B, Anuradha M**	26
5	ENVIRONMENT AND POLICIES OF SUNDARBANS: A MUTUAL COOPERATION BETWEEN INDIA AND BANGLADESH **Arnab Roy**	35
6	CHITRA B. DIVAVAKARUNI'S THE PALACE OF ILLUSIONS : AN ATTEMPT TO CHALLENGE THE WESTERN CONCEPT OF MYTH **Arpita Kayal**	40
7	CHINESE INVASION IN INDIA WITH SPECIAL REFERENCE TO TEZPUR **Barnali Kalita, Heera Sarmah**	45
8	THE COAL –MINE PRODUCTION DEVELOPMENTS, CURRENT STATUS/VISION & CHALLENGES (SPECIAL REFERENCE TO MIGRATED WORKERS) **Dr. Hitesh M. Dadmal, Dr. Ravindra B. Shende**	50
9	WOMEN EMPOWERMENT THROUGH EDUCATION AND GOVERNMENT INITIATIVES IN ODISHA: A STUDY **Dr. Lokanath Paital**	58

COVID-19
AND THE INDIAN ECONOMY

Dr. Chandrashekhar Wani ▪ Dr. Shivaji Patil

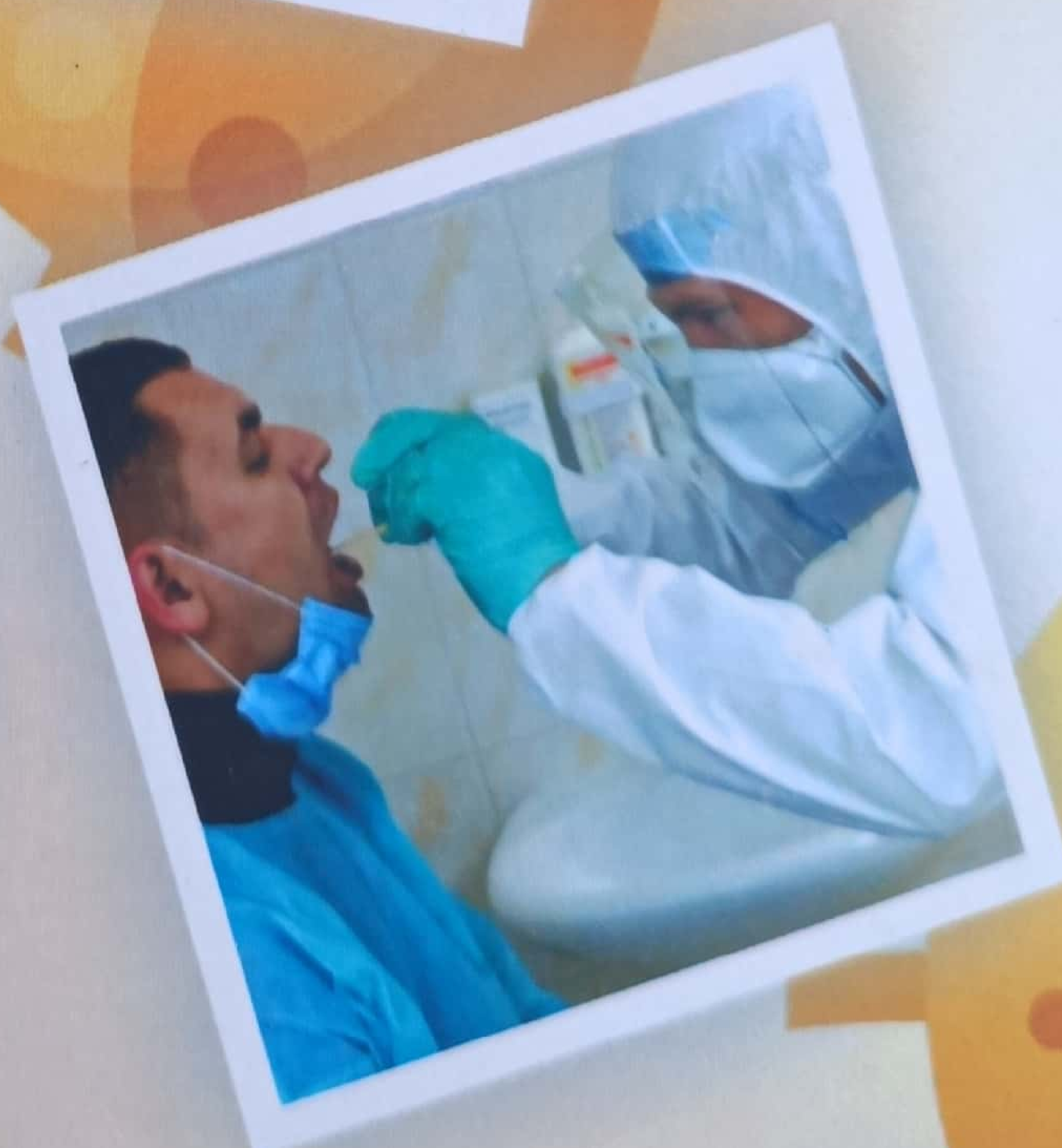

Scanned with OKEN Scanner

COVID-19

AND THE INDIAN ECONOMY

-: Editors :-

Dr. Chandrashekhar D. Wani

Dr. Shivaji B. Patil

Academic
Book Publications

COVID-19
AND THE INDIAN ECONOMY

© Reserved

Publisher | Printer:
Academic Book Publications
Dyandeep Apartment, Plot No.2, Chaitanya Nagar,
Opp. Progressive English Medium School, Jalgaon..

Phone | Web | Email:
0257-2235520, 2232800
academicbooksjalgaon@gmail.com.

Edition | ISBN | Price
August, 2020
978-93-89493-13-9
₹ 200

Cover Design | Typesetting
Academic Publications

All rights reserved. No part of this publication shall be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying (zerox copy), recording or otherwise, without the prior permission of the Author and Publishers.

Articles and other matter published in this book are those of the respective authors. The editors and Publisher does not accept any responsibility and do not necessarily agree with the views expressed. All copyrights are respected.

Contents

- **The Role of Climate in the Corona Virus Outbreak.......11**
  - Dr. Ashalata Amol Vidyasagar
- **Indian Business Scenario in the Post Pandemic Economic Era 17**
  - Dr. Nandini Milind Deshpande
- **Throughout History of Outbreaks, Epidemics and Pandemics in India 21st Century : A Review Article......26**
  - Shri. Vilash P. Bhave
- **E-learning in India in the Covid-19 Lockdown : A study with reference to Cultural Studies. 35**
  - Yogesh R. Vispute, Dr. S.D.Sindkhedkar
- **Status and Challenges of Online Education during Lockdown of COVID-19. ....40**
  - Sayali H. Patil, Rupali P. Patil, Hansraj M. Patil
- **Impact of COVID-19 Pandemic on Global Tourism. 50**
  - Prof. R. G. Kolhe
- **Impact of COVID-19 on Wildlife 55**
  - Dr Balaji Rangnathrao Lahorkar
- **Impact of COVID-19 on Indian Economy.......................60**
  - Dr. Priyanka Khose
- **COVID-19 & Impact on Higher Education, Low tech to High tech through Distance Learning Solutions 64**
  - M. N. Bhutada
- **Indirect consequences of COVID-19 at the environment.....69**
  - Dr. Kiran Suresh Marathe
- **A Study of Perception and It's Analysis of Demat Account & Online Trading with Refernce to Mumbai City 74**
  - Dr. Sonali Gopal Kale, Mr. Saurabh Moharil

- **Role and Challenges of E- Learning face by Educational institutions at time of Covid-19** 83
  - Minakshi Chikhalkar
- **Positive and Negative Indirect Effects of COVID-19 on the Whole World Environment** 87
  - S. Y. Shinde
- **A Study of Role of cashless transactions useful for Social distancing at the time of Covid- 19** 92
  - Ashish Suryaprakash Gade
- **Impact of Covid-19 on Global Economy** 102
  - Dr. Jitendra Dagadu Talware, Prof. Jagdish Amrutrao Kuwar
- **Localization of New English Vocabulary During an Emergence Pandemic Covid-19** 107
  - Dr. Deepak Shantaram Chaudhari
- **Impact of Covid-19 on Indian Economy and Use of Social Work Method** 111
  - Dr. Naresh S Kolte
- **'What's App' Literature during COVID19 Lockdown Period : A Survey** 115
  - Shrikant Niranjan Puri
- **Sustainable Development** 120
  - Dr. Vinay P. Raut
- **Covid-19 Unbelievable Environmental Changes in India since Lockdown** 127
  - Shri. Umesh Y. Gangurde
- **An Evaluation of Preference of Policy holder of Private Life Insurance Companies** 132
  - Mr. Amarsingh K. Gaur
- **Covid-19: Unbelievable Environmental Changes Seen Since Lockdown** 142
  - Dr. B. Gayathri

'What's App' Literature during COVID19 Lockdown Period : A Survey

Shrikant Niranjan Puri
Head, Department of English,
Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora, Dist. Chandrapur (Maharashtra) India

Abstract :

'What's App' is an application run over electronic device, especially on mobile. It is a categorized under the social media. Since the last decade, What's App literature has become tremendously popular to share posts from every sphere of life. Nowadays, it is in vogue for sharing a variety of posts about COVID19, the disease caused by Corona-Virus erupted in China in December 2019. These posts went viral everywhere on the electronic media. These posts were about precautions, food, reverie, repository, fun, humour, time-pass, quarantine, anti-Chinese, online shopping, fake news, work-from-home, lockdown, creativity, government resolutions, examinations, educational institutions and offices. Many of them are useful. And some of them are only to kill the time. However, all of them had some kind of quality of literature. It could not be called literature, in the strict sense. But in this age of electronics, 'What's App' has been used as a platform for amateur writers to vent out their imagination, humour, feelings and opinions. And literature is what, but the reflection of humour, thoughts and feelings with a touch of imagination of the writer. Therefore, the present article undertook the analytical survey of some of the posts shared during theCOVID19 lockdown period on What's App.

Key Words : Social Media, What's App, Share, Post, Literature, Corona-Virus, COVID19, Lockdown.

Introduction :

It was found that the use of What's App is increased by 40% during the lockdown period (https://techcrunch.com/2020/03/26/report-whatsapp-has-seen-a-40-increase-in-usage-due-to-covid-19-pandemic/Retrieved 29 March 2020). People were now locked down in their houses. They saved their time of commuting. Their works became less, limited to emergency services only. Some techno-addicts

and amateur writers found the app as a place to express their creative ideas. The effect of COVID19 was not found on a large scale in the small villages in India. So they had enough time to create and share posts related to the pandemic disease. In addition, the urban people who were working with the 'work from home' scheme, got time to create or at least forward posts from person to person or group to group. This caused the posts related to the virus and the disease to go viral on social media, especially on What's App. However, it created a wealth of amazing pieces of literature: puns, jokes, humours, reflections, practicality, instructions, poems, songs, imagination and morals.

Precautions :

Majority of the COVID19 posts shared during the lockdown were about the precautions to be taken to save from the disease. Of course, some of them were incomplete and false. The most viral post of precaution was the five 'dos': (i) keep distance from others, (ii) cover mouth with handkerchief while sneezing or coughing, (iii) wash your hands regularly with sanitizer soap, (iv) stay at home and (v) seek doctor, if you are sick. Among the others were drinking hot water / tea, consuming food, having Vitamin C, taking enough sleep and so on.

Vegetarian Food :

Some viral posts were about the importance of vegetarian food. It was posted on the application that the virus came to humans from the consumption of a nocturnal bird bat or a snake. So the supporters of vegetarian food came forward to advertise it. It was advocated through brief posts and songs. Some videos were viral while butchering and eating bats, caterpillars, dogs, snakes etc.

Reverie / Repository :

Some posts were telling the importance of village life and the life before industrialism. Staying continuously at home had wearisome experience. So some people had posted pictures of indoor games like playing cards. Some people had posted pictures of happy family being together. Many of the people got time to be at home with their family. They remembered and wrote about the old days when they were together.

Fake News :

Fake posts about COVID19 were also common during the period. Some of them were enlisted here. A picture, dying many people in it

from a Hollywood movie, was shared claiming it was the real death scene in Italy. Other fake news was a popular network providing company giving 1000GB free Internet Data to stay at home. Fake news was that a doctor has already written a book on the disease and remedy over Corona-virus. Another claim was that the treatment of corona-virus was given in the book of 12th Standard. However, the book was old and it was about a different type of corona-virus, not the COVID19. The other fake news was about the vaccine over COVID19. But in fact, it was a testing kit of COVID19. (https://www.indiatoday.in/fact-check/story/covid-19-testing-kit-fact-check-coronavirus-1658750-2020-03-23Retrieved 29 March 2020)

Work from Home :

During the lockdown period, the officers and employees were asked to continue their work from home. Some images of husband and wife were viral. In each of them the husband was doing some household work, when a friend called him! In each post the wife received the phone-call and on the request of her husband she told the friend that her husband was busy on his laptop doing some important office work. Surely, they were jokes. Pakistan was known for terrorist activities. When the Pakistani Government announced to work from home, a terrorist blasted a bomb in his own home! Definitely, it was a joke! Work from Home was disturbed due to the problems of Internet speed in both the rural and urban areas, as highlighted in the What's App literature.

Humour :

The app was largely employed for time-pass. Therefore, humour was inevitable. It was more in quantity before the arrival of the disease in India. The quarrel-jokes of husband and wife were very common.

It was said that the virus would not affect animals. So in a post, a dog advised his owner to stay home, when it was going out! The situation became reversed. Domestic animals were moving out and human beings were locked down in the houses.

Many viral posts were related to wine. The wine shops and bars were locked down in the first two lockdown periods. But Government provided a ration home to home. Therefore, the importance of making stocks of wine, not of ration, was highlighted. Sharing things, especially wine, were convinced through the posts!

In a post, a young boy was staring at the mobile in his hand, and saying that for the first time he got bored of mobile too!

Anti-Chinese :

In the third and fourth stage of lockdown in India, the anti-Chinese messages were viral. Most of them declared that the Corona-Virus was an outbreak of a systematic biological weapon skilfully used by China against the whole world. The virus was given birth in a laboratory of China in Wuhan. It did it to go ahead of all the countries in the world including America, and to become the World's largest economy. The virus spread all the cities in the world, but it did not spread in the cities of China, except the only city, Wuhan! Boycott of the Chinese goods was also an agenda of these anti-Chinese posts.

Lockdown :

In a post husband was taking a rest. His wife came with some used utensils and asked her husband to wash them. The husband refused to do so. Then the wife threatened him by calling the hospital number to take her husband to hospital, because he had been suffering from cough and fever! A post was 'Rest in home or "rest in peace", choice is yours'! The later rest implied the rest of the soul in peace after death. Some viral posts were of youngsters who were roaming in the city and so were beaten up by the police. A video was viral in which the police beat the barber and his customers who were gathered to cut their hair. In some videos, police were joining their hands to request the roaming persons not to come out of their houses. In an image all the domestic / wild animals and birds were moving on the roads freely and human beings were locked up in their hoses. The animals were made look like tourists who came to visit the zoo of humans.

Time Pass :

Some word games went viral on the app. They included the identification of the names of villages from the given emojis and letters, the identification of the words from the deranged order of letters of a country or object and the words beginning or ending with the same letter.

Creativity :

Many poems and songs were composed on the disease, the awareness of it and the cautions to be taken during the lockdown period. Some amateurs composed their creations and posted on the app.

Government and Educational GR :

Government Resolutions and news were viral regarding the lockdown period, the work from home instructions, the timings of shops of essential things, the curfew, the food or grain distribution, the examinations and the facilities made available by the governments from time to time. Some resolutions of one department encroached the domain of another department. However, the app helped to remove the confusion by circulating revised resolutions.

Webinars :

Webinars, online seminars or conferences or workshops, were organized in huge quantities during the lockdown period by different institutes and individuals. Many of them, in educational webinars, were about the creation of e-content development for education. Educational, technical, awareness spreading, crises in future etc were among the others. A post claimed that the revolution in education was brought by COVID19, and not by the University Grant Commission or universities!

Conclusion :

In short, What's App played a great role in the lockdown period. It helped enrich the genres of literature. It made a platform available for the amateur writers to express their feelings and thoughts. However, the present paper had its own limitations to describe and comment upon the each and every post shared on What's App.

References :

Primary

1. What's App account, retrieved up to 21 May 2020.

Secondary

1. https://techcrunch.com/2020/03/26/report-whatsapp-has-seen-a-40-increase-in-usage-due-to-covid-19- pandemic/ Retrieved 29 March 2020
2. https://www.indiatoday.in/fact-check/story/covid-19-testing-kit-fact-check-coronavirus-1658750-2020-03-23 Retrieved 29 March 2020
3. Share chat App account, retrieved up to 21 May 2020.
4. Telegram App account, retrieved up to 21 May 2020.

GOLDEN ERA IN ENGLISH LITERATURE

Editor:

Dr.Dinesh A.Gundawar

Assistant Professor, Dept. of English

Arts, Commerce & Science College, Maregaon

Dist-Yavatmal (M.S.) 445303

Publishing Year : Sept. 2021

PRINTING & PUBLISH

EAGLE LEAP

EAGLE LEAP PRINTER'S AND PUBLISHER PVT. LTD.

Office No. 28, Vishal residency,
Kasarwadi Pune - 411034

Contact : **7083766990 / 8600071634**

Email : eagleleap.pp@mail.com

Publisher

Eagle Leap Printers & Publisher Pvt.ltd

ISBN : 978-81-951599-8-7

PUBLISHING DATE : 25/09/2021

ISBN 978-81-951599-8-7

9 788195 159987

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form on by an electronic or mechanical means, including information storage and retrieval systems, without permission in writing from the publisher, except by a reviewer who may quote brief passages in a review.

INDEX

Sr.	Title	Author	P. No.
1.	NEOCLASSICAL AGE	Mr. Prafull A. Kose Mr. Arjun Khobragade	06
2.	A POOR PACT' IN CHRISTOPHER MARLOWE'S DOCTOR FAUSTUS	Mr. J. A. Navlekar Dr. A.R.Aney	10
3	A REFLECTION OF WORLDLY WISDOM AND PRACTICAL PRECEPTS IN BACON'S SELECTED ESSAYS	Mr. Nitin Wasnik	15
4	ACKNOWLEDGING THE RISE OF DRAMA DURING THE ELIZABETHAN SUN RISE	Dr. Pratik Khaire	21
5	BACON : THE FATHER OF ENGLISH ESSAYS	Mr. Dhanesh Sinha	30
6	BRIEF SURVEY OF EARLY MODERN ENGLISH LITERATURE	Dr. Ashok Yawale	37
7	CHRISTOPHER MARLOWE : A PIONEER IN THE ESTABLISHMENT OF DRAMATIC BLANK VERSE	Dr. Praveen Pawar	40
8	CONDITION OF LAW AND ORDER DURING THE ELIZABETHAN AGE.	Adv. Pratibha Kaware	49
9	CONTRIBUTION OF BEN JOHNSON TO LITERATURE IN ELIZABETHAN ERA : A BRIEF SURVEY.	Dr. Dinesh Gundawar	54
10	DEVELOPMENT OF ENGLISH DRAMA	Mr. Ruprao Padghan Guided by Dr. Abhay Patil	60
11	EDMUND SPENSER : FATHER OF SPENSERIAN SONNET AND SPENSERIAN STANZA	Dr. Ashok Yawale	69

23	SOCIAL STRUCTURE IN THE AGE OF QUEEN ELIZABETH I : AN OVERVIEW.	Dr. Shriram Khade	146
24	PORTRAYAL OF WOMEN IN THE NOVELS OF R.K. NARAYAN	Dr. Sunil Bidwaik,	153
25	DEVELOPMENT OF ENGLISH DRAMA	Mr. Sunita Kayande	160
26	THE CONCEPT OF SHAKESPEAREAN TRAGEDY DURING ELIZABETHAN PERIOD	Prof. Amit Bhagat	165
27	UNIVERSITY WITS	Mr. Nagesh Ingle	174
28	SOCIO - POLITICAL CONCERNS IN INDIAN ENGLISH POETRY	Mr. Nishigandh Satav	187
29	THE ORIGIN AND DEVELOPMENT OF ENGLISH DRAMA	Mr. Prashant Kamble	192
30	THE USE OF BLANK VERSE IN ELIZABETHAN ERA	Mr. Pundlik Nalinde	198
31	ORIGIN AND DEVELOPMENT OF INDIAN ENGLISH POETRY	Mr. Rajkumar Nandagawali	202
32	PATRIARCHAL AUTOCRACY IN TENDULKAR'S 'SAKHARAM BINDER' AND 'DATTANI'S 'WHERE THERE'S A WILL'	Mr. Sandeep Agrawal	207
33	THE SIGNIFICANCE OF THE UNIVERSITYWITS IN THE DEVELOPMENT OF ELIZABETHAN DRAMA.	Mr. Shailesh Jittawar	212

12	ELIZABETHAN LITERATURE : A REVIVAL OF LEARNING.	Mr. Prashant Deshmukh	73
13	CONTRIBUTION OF UNIVERSITY WITS TO ENGLISH DRAMA	Prof. Sarita Uttamrao Chandankar (Chapke)	80
14	THE BLENDING OF RENAISSANCE AND REFORMATION IN HIS PLAYS	Dr. G. Khamankar	84
15	SOCIO - POLITICAL STRUCTURE IN ELIZABETHAN ERA: A REVIEW.	Dr. Gajanan Sodnar	92
16	SIR PHILIP SYDNEY : CRITICAL IDEAS OF RENAISSANCE	Dr. Pravin Kanake	98
17	SOCIO - ECONOMIC CONDITION OF THE ELIZABETHAN AGE.	Dr. Pravin Kulkarni	104
18	RENAISSANCE SPIRIT IN DR. FAUSTUS BY CHRISTOPHER MARLOWE	Dr. Mohammad Sheikh	110
19	ORIGIN AND DEVELOPMENT OF ENGLISH DRAMA.	Dr. Rajesh Chaware	119
20	WILLIAM SHAKESPEARE As A POET	Dr. Rajeshkumar Soor	126
21	PROSE TRANSLATIONS AND PAMPHLETEERING IN ELIZABETHAN ERA	Dr. Ravi Chapke	133
22	NEOCLASSICAL PERIOD IN ENGLISH LITERATURE.	Dr. Santosh Gaikwad.	139

34	PROSE, POETRY AND DRAMA IN THE RESTORATION AGE 1660 TO 1700	Mr. Shrikant Puri	212
35	THE USE OF BLANK VERSE IN ELIZABETHAN ERA	Mr. Suhas Morey	219
36	UNIVERSAL APPEAL IN SHAKESPEARE'S PLAYS	Mr. Vijay Bhagat	224
37	THE INTRODUCTORY APPROACH TO NEO - CLASSICAL AGE	Smt. Vaishali Shelar Dr. A. R. Aney	230
38	FAMOUS SHAKESPEAREAN TRAGIC HEROES AND MODERN MAN	Dr. Abhijit Aney	235

Edward II and Doctor Faustus. Marlowe's plays are all tragedies, he had no bent for comedy and the comic parts found in some of his plays are always inferior .One can trace the growing sense of theatre through his plays. All his plays, except Edward II, revolve around one figure and his characters do not show the complexity and subtlety of development and are the embodiment of a single idea. To judge his plays, we must put aside all the conventional ideas of drama since all his plays are expressions of a poetic vision that is a typical Renaissance quest for power .As a poet Marlowe excels. He was the first to exploit the possibilities of blank verse and make it supreme.His verse is notable for its burning energy, its splendor of diction, its sensuous richness ,its variety of pace and its responsiveness to the demands of varying emotions. It was Christopher Marlowe who established blank verse as the standard form for later Elizabethan and Jacobean dramatic writing. In the hands of Marlowe ,it attained perfection and the reason why Ben Johnson called it Marlowe's "mighty line."

Conclusion

The condition of drama that preceded the pre-Shakespearean dramatists was precarious and chaotic. They had form but no fire ; the popular dramatist had interest but little sense of form. Thus the drama was struggling between the well- formed chill and structureless enthusiasm. The pre-Shakespearean dramatists who are known as the University wits were able to unite the classical conditions of the drama and enthusiasm and fervor of the popular dramatists. They came with their academic training ;they came with their poetry and their passion which gave Shakespeare a pliable and fitting medium for the expression of his genius.

Works cited :

History of English Literature by Edward Albert, Oxford University Press,2008.

A Critical History of English Literature ,Volume 1 by David Daiches, Supernova Publishers and Distributors , 2011.

*****

34 PROSE, POETRY AND DRAMA IN THE RESTORATION AGE 1660 TO 1700

Author

Shrikant N. Puri

Head, Department of English, Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora, Dist. Chandrapur (MS)

In English literature the period from 1660 to 1700 is known as the Restoration Age. It is called so because in 1660 English people restored the monarchy. The brought back Charles II, the son of the last king Charles I, from France and the restored him on the English Throne. The new king brought with him French culture, manners, arts and literature. Therefore, the English writers begin to imitate French literature in order to impress the king. King Charles II was morally weak. He had many bad habits like drinking wine, stealing money from the public treasure etc. The outcome of it was that his officers became corrupt, literature immoral, armada lost its status and so on. W. J. Long, in this regard, says,

> "Unspeakably vile in his private life, the king had no redeeming patriotism, no sense of responsibility to his country for even his public acts. He gave high offices to blackguards, stole from the exchequer like a common thief, played off Catholics and Protestants against each other, disregarding his pledges to both alike, broke his solemn treaty with the Dutch and with his own ministers, and betrayed his country for French money to spend on his own pleasures."
> (http://vnsgulibrary.org.in/Free_Ebooks/0220%20English%20Literature.pdf 141)

However, the restoration age produced some beautiful pieces of prose, poetry and plays. John Dryden showed his talent in all the above types. He dominated the literature of the age. Consequently, he was appointed as the poet Laureate of England and his age is known after his name.

1. Prose

1.1. Character Sketches:

In the mid-17th century, character sketches were published in essay form. The main writers of this prose form were Hall, Overbury, Temple and Earle. They described and satirized various types of imaginary characters such as the Hypocrite, the Milkmaid and the Affected Traveller.

1.2. Critical Essay:

John Dryden introduced a new variety of prose called critical essay. Its subject was literary criticism. His well-known critical prose is *Essay of Dramatic Poesy*. His 'Preface' to *Fables* and plays are also pieces of Criticism. In the former work Dryden tried to prove the superiority of English drama to the French and the ancient dramas. Jeremy Collier, a clergyman, also wrote a critical essay. It is "Short View of the Immortality and Profaneness of the English Stage". It helped largely to correct the low tendencies of the Restoration drama.

1.3. Diaries:

In Restoration Age some persons wrote Diaries. However, two diaries are famous. In diary they recorded the daily incidences of their own lives. While writing it they did not think that the world would read their Diaries. The Diary of John Evelyn covers the greater part of his life. It gives us vivid pictures of the society of his time. It also exposes the frightful corruption of the Royal Court. Samuel Pepys was an officer in court. His diary records the rumours of the court, affairs of his neighbours, fashion of dresses, food, and corruption in court and so on. W. J. Long, while quoting Pepys's *Diary*, writes

> … now the old plays begin to disgust this refined age, since his Majesty's being so long abroad." Since Shakespeare and the Elizabethans were no longer interesting, literary men began to imitate the French writers, with whose works they had just grown familiar; and here begins the so-called period of French influence, which shows itself in English literature for the next century

(http://vnsgulibrary.org.in/Free_Ebooks/0220%20English%20Literature.pdf Pp 142)

1.4. Philosophical Essay:

John Locke is famous for his single great philosophical work *Essay Concerning Human Understanding* (1690). This is a study of the nature of human mind. This essay is too philosophical to understand easily.

1.5. Political Prose:

The political and philosophical work, *Leviathan* is written by Thomas Hobbes in 1651. In it he advocates monarchy. He believes that monarchy alone can save society from its disruption.

1.6. Fictions:

John Bunyan, the writer of about 66 books, wrote a famous prose fiction, *Pilgrim's Progress* (1678). It is a religious dream allegory. In dream, the author writes, Christian named character is reading a book / the Bible. From the book Christian Learns that the village he lives in will be burnt by fire. This village is the City of Destruction. He flies to save his life to the Celestial City. On the way, he meets with Mr Worldly Wiseman, youthful Ignorance, sweet Piety, garrulous Talkative, honest Faithful, Mr Blindman, Mr Helpful, Mr Nogood, Mr Giant Despair and so on. He visits the places like Interpreter's House, Palace Beautiful, Valley of Humiliation, Valley of Shadow, Vanity Fair etc.

2. Plays

With the Restoration of Charles II in 1660 theatres reopened in England. So the suppressed passion to watch play is now released. W. J. Long says, “Most of the dramatic literature of the time is atrocious, and we can understand it only as we remember the character of the court and society for which it was written.”

(http://vnsgulibrary.org.in/Free_Ebooks/0220%20English%20Literature.pdf Pp. 141)

2.1. Heroic plays or Restoration Tragedy:

John Dryden and Otway popularized heroic plays. They are called Heroic because they are written in heroic metre, that is, iambic pentameter. It is the metre mostly used for heroic poems, that is, epics. The subjects of the play are love and valour. They are also the subjects of Heroic poetry. The language and diction of the play are serious and of high standard. The play is also didactic in nature. John Dryden's *Conquest of Granada* (1672) and *All for Love* (1678) are its best examples of it.

2.2. She Tragedy:

The heroic tragedies of Otway and Rowe degenerated to sea tragedy She tragedy. It is a tale of love. The heroine and her sufferings dominate the plot.

2.3. Comedy of Manners or Restoration Comedy:

As its name shows it deals with the habits, manners and follies of the upper class people in the society. It shows the relationships and intrigues of men and women. For comic effect it relies on wit and repartee. Scandalous situations are also included in it. It has stereotyped characters like jealous husband, clever servant, old parents, wealthy rivals etc. It, though based on realism, is Immoral. Sir George Etherege's *Sir Fopling Flutter* (1676), William Wycherley's *Country Wife* (1675) And William Congreve's *The Way of the World* (1700) are the best examples of it.

2.4. Sentimental Comedy:

It originated as a reaction to the Comedy of Manners. Colley Cibber and Richard Steele were the chief exponents of this type of comedy. It opposes the comedy of manners in following ways:

- laughter is replaced by tears,
- intrigues are replaced by melodramatic situations,
- rugs are replaced by serious lovers,
- virtues are always rewarded etc.

Colley Cibber's *Love's Last Shift* (1696) and Richard Steele's *The Tender Husband* (1703) are the best examples of it.

3. Poetry

In the beginning of the age, the poets were influenced by the metaphysical poets and their poetry. Sir Edmund Waller and early works of Dryden show this influence. Later they turned to classical writers and imitated them in their works.

3.1. Lyrics and Sonnets:

Lyrical poetry was not much famous in the age. Dryden, Sidley etc wrote some of the beautiful lyrics. The best example of Sonnet of this age is John Milton's “On His Blindness”.

3.2. Ode:

Some of the best odes are written by Dryden and others. The well-known odes by Dryden are “St. Cecilia's Day” and “Power of Music”.

3.3. Satire:

Restoration Age is known for the writing of satires. This satires are more bitter and sharper than any satire written in any other age. *Absalom and Achitophel* (1681), “The Medal”, “MacFlecknoe” are satirical works of John Dryden. In these poems he criticizes his arrival in poetry Shadwell and Shaftesbury. Samuel Butler wrote *Hudibras* (1663). It is a poignant satire on the puritans. The central character is Sir Hudibras. He is a Puritan. His a misadventures are narrated in a ridiculous manner. Comedy of Manners is satiric in Spirit and is written in verse. It satirizes the follies of high class people.

3.4. Narrative Poetry:

Long stories in verse were written by some poets of the age. Dryden's *Absalom and Achitophel* (1681) is a long narrative allegorical history of the age. Butler's *Hudibras* (1663) is a narrative poem about the misadventures of Sir Hudibras.

3.5. Translations:

Writers like Dryden translated old poets from English and

other languages into modern English. He translated the works of Chaucer, Virgil, Ovid, Boccacio, etc.

3.6. Religious Poems:

Dryden's *Religio Laici* (1682) and *The Hind and the Panther* (1687) are religious poems. Milton also wrote in the age. His *Paradise Lost* (1667) and *Paradise Regained* (1671) are famous religious poems.

3.7. Epics:

John Milton wrote his both the universally praised epics in this age. His *Paradise Lost* and *Paradise Regained* published in 1667 and 1671 respectively.

3.8. Heroic Couplets:

They are the rhymed lines of iambic pentameter. They were introduced by Chaucer in English poetry in fourteenth century. Edmund Waller practiced this form for his poetry. He used it extensively. His disciple, Dryden made exclusive and abundant use of heroic couplet. He also supported it at various places. It dominated and was spread over English poetry for one and half centuries.

To sum up, in the Restoration Age prose became simpler and direct. Plays were predominantly realistic and heroic. The realistic plays were mostly immoral due to the use of intrigues and real women characters on stage. Poetry of the age was leaning towards classism. It was mostly satiric in its presentation of the subject.

References:

Abrams, M. H. and G. G. Harpham. *A Glossary of Literary Terms*. Prism Books Pvt. Ltd. 2016.

Daiches, David. *A Critical History of English Literature*. Vol. III. Allied Publishers Private Limited. 2004.

Long, William J. *English Literature*.
http://vnsgulibrary.org.in/Free_Ebooks/0220%20English%20Lit

erature.pdf retrieved on 01/09/2021.
Prasad, Birjadish. *A Background to the Study of English Literature*. Macmillan Publishers India Ltd. 2013.
Restoration Literature
https://en.wikipedia.org/wiki/Restoration_literature Retrieved on 06/09/2021.
The Restoration Age
http://vijaychavan70.blogspot.com/2012/10/the-restoration-age.html retrieved on 06/09/2021.

*****

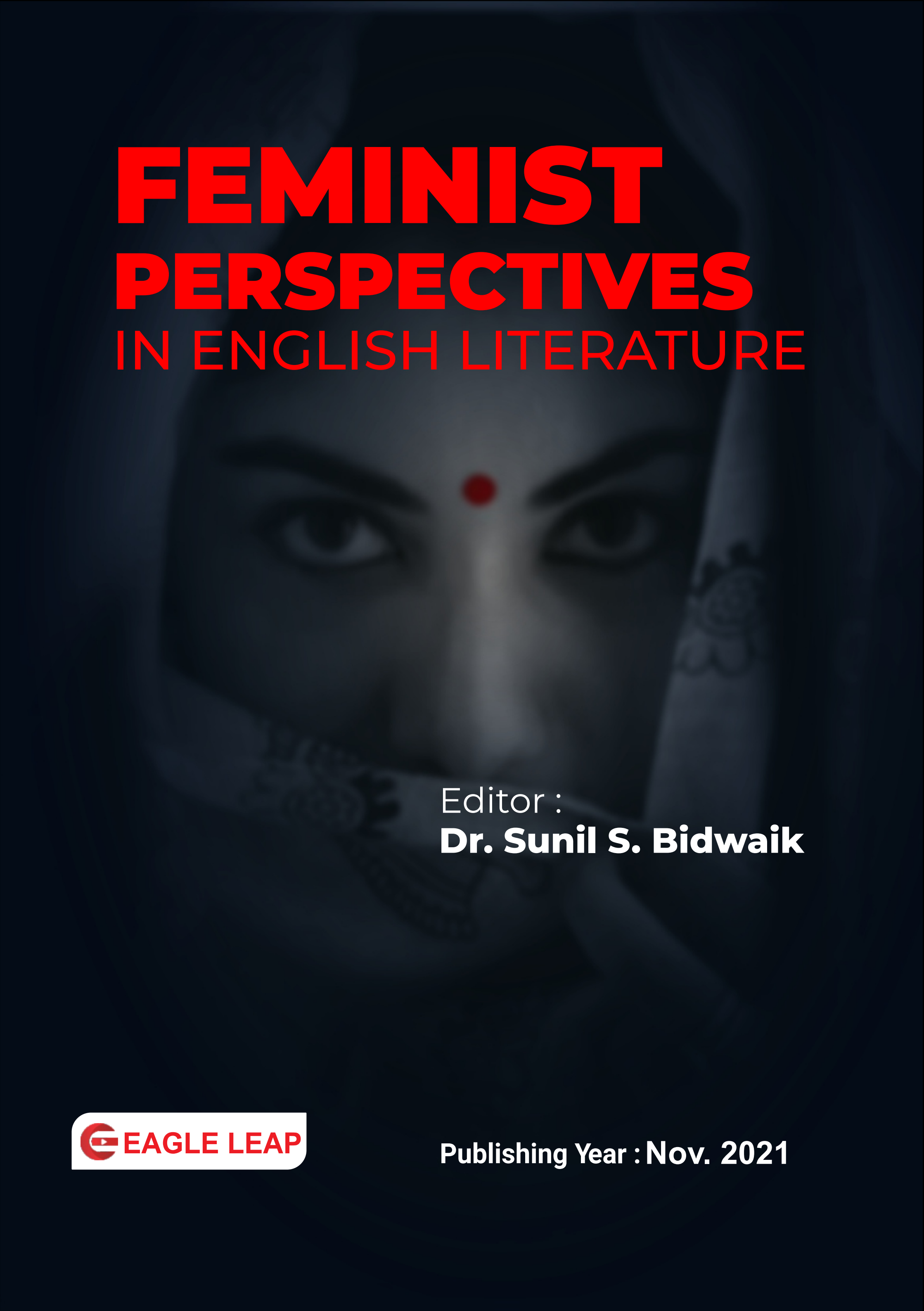

FEMINIST PERSPECTIVES
IN ENGLISH LITERATURE

Editor :
Dr. Sunil S. Bidwaik

EAGLE LEAP

Publishing Year : Nov. 2021

PRINTING & PUBLISH

EAGLE LEAP PRINTER'S AND PUBLISHER PVT. LTD.

Office No. 28, Vishal residency,
Kasarwadi Pune - 411034

Contact : **7083766990 / 8600071634**

Email : eagleleap.pp@mail.com

Publisher

Eagle Leap Printers & Publisher Pvt.ltd

ISBN : **978-81-951599-4-9**

PUBLISHING DATE : **20/11/2021**

9 788195 159949

All rights reserved. No part of this book may be reproduced in any form on by an electronic or mechanical means, including information storage and retrieval systems, without permission in writing from the publisher, except by a reviewer who may quote brief passages in a review.

I N D E X

Sr. No.	Author	Title	Page No
1.	Dr. A. Shajitha Banu & Dr. N. kavitha	Reflecting The Indian Spirit : Exhibiting Inner Strength Amidst Turmoil And Turbulence Of Women Characters In The Select Novels Of Kamala Markandaya	6
2.	Dr. N. Kavitha Dr. A. Shajitha Banu	Portrayal Of Indian Women And Culture In Thenovels Of Rohinton Mistry	18
3.	Dr. Amanpreet Kaur	Representation Of Womanhood In Selected Works Of Prominent Women Writers In Indian Writing In English: Kamala Das, Shashi Deshpande, Anita Desai, And Arundhati Roy	26
4.	Dr Ravindra D. Hajare,	Predicament Of Women In Khalid Hosseini's 'a Thousand Splendid Suns'	47
5.	Dr. Sunil S. Bidwaik	Feminine Sensibility In The Poems Of Kamala Das	51
6.	Dr. Jayasudha	The Concept Of Feminist Consciousness In Kavery Nambisan's The Scent Of Pepper	62
7.	Dr. Susheela. B	Feminist Tenets In The Novels Of Margaret Atwood	72
8.	Dr. Aparna Ajith	Faces And Phases In A Women's Life : An Appraisal Of Jaishree Misra's Ancient	81

9.	Dr. Radhakrishna G. V.	Indian Feminist Theatre - An Appreciation	89
10.	Dr. V. S. Sankara Rao Chinnam	Psycho - analysis Of Female Characters In Manju Kapur's Novels	96
11.	Dr. Dinesh A. Gundawar	Feminist Approach In Literary Criticism	107
12.	Dr. Sunanda S. Shelake	Portrayal Of Patriarchal Oppression Towards The Female In Girish Karnad's Play Naga - Mandala	113
13.	Dr. Ajay G. Murkute	Feministic Perspective In Bapsi Sidhwa's Ice-candy-man	117
14.	Dr. Shanker Singh Solanki	Kamala Markandya's Feministic Approach In The Novel “a Handful Of Rice	125
15.	Dr. Sharad R.vihirkar	Indian Feminism : Exploration Of Self By Pricilla Hart In Shashi Tharoor's 'riot’	130
16.	Dr. Amit. Y. Kapoor	Feminist Voices In The Indian English Novel	138
17.	Dr. Amol Musale	One Indian Girl : A Relook Into Feminism	146
18.	Dr. Hitendra B. Dhote	Representation Of Female Characters In Chetan Bhagat's Novels	153
19.	Dr. Nitin Ramprasad Jadhao	Voice Of Women In Indian Writing In English Literature: A Review	158

20.	Dr. Ganesh J. Gaikwad	Feminist Approach In Literary Criticism	165
21.	Assi. Prof. Sandeep Agrawal	Interrogating The Norms Of Heterosexuality In ' A Muggy Night In Mumbai’	170
22.	Shrikant Niranjan Puri	Types Of Feminism	175
23.	Mr. J. A. Navlekar & Dr. A. R. Aney,	Impact Of Culturally Diversified Society On The Female Characters In Chitrabanerjee Divakaruni's 'the Bats', 'clothes', 'silver Pavements Golden Roof' And 'the Word Love' In Arranged Marriage	180
24.	Ms. Sayali Kawale	Patriarchy Curbed Sexual Abuse : A Feminist Study Of The Selected Novels Of Contemporary Indian Women Writers In English	187
25.	Ms. Mokana Sundari M.	Accredited Women Writers Of Empowerment In Indian English Writing	207
26.	Rajkumar Khushalrao Nandagawali	Representation Of Female Characters In Indian Literature	198
27.	Jayashree B K	Status Of Women In Ancient Indian Literature	211
28.	Mr. Satish Dnyaneshwar Morey	A Flight Of Pigeons : An Exposition Of Feminine Sensibility	218

22 TYPES OF FEMINISM

Shrikant Niranjan Puri
Head, Department of English, Lokmanya Mahavidyalaya,
Warora, Dist. Chandrapur

In Latin, Femina means woman. Therefore, the word 'Feminism' is derived from Latin.
(https://geheugen.delpher.nl/en/geheugen/pages/collectie/Vrouwen+in+actie%21/Feminisme+en+vrouwenbeweging)

Feminism is an ideology that deals with the escalation of women at all the social spheres of life like politics, finance, language, family, society, religion, caste, race, literature, culture, arts, education, profession, wages, opportunities, gender and so on. It is also a movement which aims at brining equality in the social stature of men and women. It tries to deconstruct all the gender biases set against women by and in the patriarchal society. It also tends understand and define the natural difference between a man and a woman. The rights regarding child production and upbringing, domestic violence, equal wages for the same work, gender violence and discrimination are some of the seminal points that the feminism stresses most.

Symbol of Feminism (https://en.wikipedia.org/wiki/Feminist_movements_and_ideologies)

Definition of Feminism:

Feminism is a "belief in and advocacy of the political, economic, and social equality of the sexes expressed especially through organized activity on behalf of women's rights and interests." In brief, it is "the belief that men and women should have equal rights and opportunities." (https://www.merriam-webster.com/dictionary/feminism)

Types of Feminism :

Feminism tries to find out causes of subordinate status of women, analyses and explains the causes, and suggests remedies over the found problems. It does not take revenge against men, rather it works as an energy-source of the equality and enhancement of women lives.

1.Liberal Feminism:

"Liberal feminism, also called mainstream feminism, is a main branch of feminism defined by its focus on achieving gender equality through political and legal reform within the framework of liberal democracy." (https://en.wikipedia.org/wiki/Liberal_feminism) The goal of Liberal feminism, the first phase of feminism, is to accomplish identity of women equal to men. The discrimination between the genders should be stopped and both, men and women, be considered as human beings. It is considered as the first phase in the history of feminism. Early literary texts like *The Vindication of Rights of Women* (1792) by Mary Wollstonecraft, "On the Equality the Sexes" (1790) by Judith Murray, *Declaration of Sentiments* (1884) by Elizabeth Stanton, *A Room of One's Own* (1929) by Virginia Woolf are its examples. Women with their supporters marched on street to show their protest to get women's domestic, political, social and religious rights. Their most important demand was the right to education. Their next demand was the right to vote. They want right over family property. They also want the right to decide whether to beget a baby. The higher education institutions were very few in those days and girls were not sent for higher studies. Their main objective was to spread awareness regarding the rights of women, and to bring respective necessary changes with the help of available resources.

2. Socialist Feminism:

Socialist Feminism is also known as Marxist Feminism since it encompasses many of the Marxist theories. It is the second phase of Feminism, which aimed at achieving gender equality in financial sectors and society. It comes between the mild phase of 'Liberal Feminism' and

extreme phase called 'Radical Feminism'. It fights against the payment discrimination of the same work for male and female workers. For the equal status in society, women should get 'equal wages for the same work'. All the domestic financial rights, except very few, in a patriarchal society are reserved to the males only. This financial restrictions helps men to keep women under control. Therefore, it is the most important thing to bring the dreams of feminism true.

The earlier supporters of this phase argued that the theories of Karl Marx would help to overcome the social and domestic oppression of women. They are oppressed and sometimes treated as slave at the place of their work. They are either under-paid or not paid at all. Their domestic work is not considered as work at all, hence is not valued or paid for. They are kept engaged in household duties and are not given time to work professionally. *The Second Sex* (1949) by Simone de Beauvoir, *Wages Against Housework* (1975) by Silvia Federici, *Revolution at Point Zero* (2012) by Silvia Federici etc are texts supporting this Marxist Feminist view.

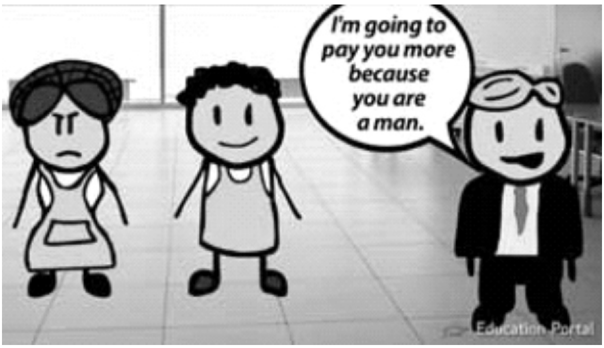

Socialist feminism calls for an end to capitalism (https://study.com/academy/lesson/feminism-types-and-definitions-liberal-socialist-culture-radical.html)

However, feminists recently questioned the male-oriented Marxist theories and constructed new theories.

3. Radical Feminism:

Radical Feminism is the extreme phase of feminism. "Radical feminism is a perspective within feminism that calls for a radical reordering of society in which male supremacy is eliminated in all social and economic contexts

…." (https://en.wikipedia.org/wiki/Radical_feminism) This phase is started in 1960s and also called as second wave of feminism. By this time women in most of the countries got the right to vote. They also started working professionally outside of the home. However, they experienced difficulties in outside work such as under-payment, type of work, sexual harassment etc. Therefore, it deconstructs and redefines the roles of gender in the patriarchal society. For the supporters of this type of feminism, all the men are oppressors of women. They started spreading awareness regarding the sexual harassment at domestic and working places. They fought legally to prevent women from becoming object of sex and production. They believe that men have developed a systematic social structures to ensure male supremacy and authority over female. Therefore, they took more direct action against the male supremacy and dominance. The texts such as *Sexual Politics* (1970) by Kate Millett, *Against Our Will: Men, Women and Rape* (1975) by Susan Brownmiller, *Ain't I a Woman* (1981) and *All about Love* (2000) by Bell Hook discuss the radical views of feminism.

Radical feminism believes in eliminating the concept of gender entirely (https://study.com/academy/lesson/feminism-types-and-definitions-liberal-socialist-culture-radical.html)

4. Cultural Feminism:

Cultural Feminism is the outcome of Radical Feminism. It believes that men and women perceive the world differently. Therefore, they should not be treated like men in all the contexts. They also believe that the perception of world by women is better and more beautiful than the perception of men. It stresses that the women's approach of the world will help construct and protect the world. For instance, a girl tackles any natural or readymade object more delicately and cautiously than a boy. The culture of nurturing and caring is inborn in women. The world needs this culture more in the 21st century. They also celebrate the concepts like

maternity and peacefulness. Therefore, their perception of world should be promoted and practiced. The texts such as *The Second Sex* (1949) by Simone de Beauvoir, *That Long Silence* (2008) by Shashi Deshpande, *Men Explain Things to Me* (2014) by Rebecca Solnit deal with the cultural aspects of feminist movement.

5. Eco-Feminism:

The name Eco-Feminism was coined by French feminist Françoise d'Eaubonne in 1974.

(https://www.britannica.com/topic/ecofeminism)

It reflects the spiritual side of feminist movement. As its name shows it is more concerned with ecology and environment. It seeks connection between nature / ecology and women. It basically believes that the patriarchal attitude of men will destroy the environment and its resources. This male attitude does not bother about the fast dying natural resources. This reckless attitude of men towards environment is also parallel to women. Eco-feminism finds similarities between the wretched condition of women and the helpless nature. Both women and nature are controlled and badly treated by the patriarchal society. *Women and Nature* (1978) by Susan Griffin, *The Death of Nature* (1980) by Carolyn Merchant and *Gyn/Ecology* (1978) by Mary Daly etc are the texts expressing eco-feminist views.

6. I-Feminism:

I-Feminism, that is, Individualist Feminism is an offshoot of Liberal feminism. It relies more on law to bring gender equality in the world. For the supporters of I-feminism, every human being, irrespective of their gender, race, nationality, or caste, is an individual. They must be treated equally. If you insult a man, it hurts him. The same is true with a woman or a person from any race / nation / caste. Like other branches of feminism, it also works to bring gender equality in all the spheres of life such as religion, education, caste, profession, wages, business and family matters. Mary Wollstonecraft, John Stuart Mill etc has influenced this movement.

7. Transgender Feminism:

Some feminists do not consider the Transgender / trans-women as women. For them transgender people get all the rights that a male gets in a patriarchal society. On the other hand, some feminists accepts transgender as woman for their womanish behaviour and desires. Therefore, they fight for the freedom of overt expression of womanish /

feminine desires of / by the transgender. *If I Was Your Girl* (2016) by Meredith Russo, *Refuse* (2011) by Elliott DeLine, *Double Trouble* (2020) by Yumi Cox are the texts that discuss the experiences and problems of transgender people.

8. Other Feminisms:

Other than these major types, there are types of feminism based on caste, religion, race, nationality, language, literature etc. Black feminism, Post-colonial feminism, etc are few of them.

Feminist women and their supporters existed in society from very long. However, it was only from the 18 the century that the women consciously and overtly raised their voices against the gender inequality in the society. They formed movements to achieve their goals. Initially, the movement was 'liberal'. It has gone through various phases by changing its goals and become 'radical'. Although the feminists have nearly achieved their goals in the developed countries and urban areas in developing countries, they are still fighting for their goals in the under-developed countries and the rural areas in developing countries.

References:

Abrams, M. H. and G. G. Harpham. *A Glossary of Literary Terms*. Cengage Learning India Private Limited, 11th ed. 2015.

Barry, Peter. *Beginning Theory*. Viva Books, 3rd Ed. 2010.

Ecofeminism, https://www.britannica.com/topic/ecofeminism, retrieved on 18/10/2021.

Feminism Types and Definitions: Liberal, Socialist, Culture & Radical, https://study.com/academy/lesson/feminism-types-and-definitions-liberal-socialist-culture-radical.html, retrieved on 12/10/2021.

Feminism, https://www.merriam-webster.com/dictionary/feminism, retrieved on 14/10/2021.

Feminist Movement and Ideologies, https://en.wikipedia.org/wiki/Feminist_movements_and_ideologies, retrieved on 15/10/2021.

Liberal Feminism, https://en.wikipedia.org/wiki/Liberal_feminism, retrieved on 18/10/2021.

Nayar, Pramod K. *Contemporary Literary and Cultural Theory*. Pearson India. 2009.

Radical Feminism, https://en.wikipedia.org/wiki/Radical_feminis, retrieved on 20/10/2021.

Women in action. https://geheugen.delpher.nl/en/geheugen/pages/collectie/Vrouwen+in+actie%21/Feminisme+en+vrouwenbeweging, retrieved on 27/10/2021.